

GÜLƏHMƏD İMANOV

OĞUZ QRUPU
TÜRK DİLLƏRİNDE
MODAL SÖZLƏR

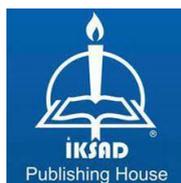

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

GÜLƏHMƏD İMANOV

OĞUZ QRUPU TÜRK
DİLLƏRİNDƏ
MODAL SÖZLƏR

ANKARA - 2025

Copyright © 2025 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced,
distributed or transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or
mechanical methods, without the prior written permission of the
publisher, except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other
noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of
Economic Development and Social
Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TÜRKİYE TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E mail: iksadyayinevi@gmail.com
www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics
rules.

Iksad Publications – 2025©

ISBN: 978-625-378-175-0

Cover Design: İbrahim KAYA

February / 2025

Ankara / Türkiye

Elmi redaktor: **Rüstəmov R.Ə.**
Filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **Rəsulov Ə.A.**
Filologiya elmləri doktoru, professor

Məmmədli N.
Filologiya elmləri doktoru, professor

Rüstəмова C.R.
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Hacıyeva B.N.
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Cəfərov Ə.A.
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

**Güləhməd İmanov. Oğuz qrupu türk dillərində modal sözlər.
Ankara "İKSAD Yayınevi" 2025**

BDU-nun Şərşünaslıq fakültəsi Türk filologiyası şöbəsində təhsil alan tələbələr üçün təqdim olunan bu kitab, müəllifin ilk monaqrafiyasıdır. Bu monaqrafiya oğuz qrupu Türk dillərinin tədqiqata çox ehtiyacı olan köməkçi nitq hissələri içərisində işlənmə mövqeyinə görə fərqlənən modal sözlərə həsr edilmişdir. Müəllif bu mövzu ilə əlaqədar çox dəyərli fikirlər irəli sürmüş və istədiyi nəticəyə nail olmuşdur. Kitabdan ziyahlarımız, magistirlər, doktorantlar və tədqiqatçılar faydalana bilərlər.

ÖN SÖZ

Modal sözlərə yeni elmi baxış

Azərbaycan Respublikası milli müstəqilliyini əldə etdikdən sonra türk dilinə, ələlxüsusən də türk dillərinə maraq özünü büruzə verməkdədir. Məlumdur ki, indiyə qədər türkologiyaya aid rus və Avropa şərqşünasları türk dillərinin təhlil və təbliğinə danılmaz xidmət göstərmişlər.

Qeyd etmək istədik ki, geneoloji və tipoloji cəhətdən bir-birinə çox yaxın olan türk dilləri dünyanın ən inkişaf etmiş və zəngin dillərindəndir. Qədim qaynaqlara malik olan türk dillərinin inkişafında və müasir mərhələyə çatmasında əsas və köməkçi nitq hissələrinin hər hansı bir hissəsinin zaman-zaman tədqiq olunması dilçilik elmi üçün son dərəcə vacib məsələlərdən biridir.

Nitq hissələrinin hər hansı birinə müraciət edərkən məlum olur ki, bu nitq hissəsinin elmi cəhətdən düzgün təhlilinə böyük ehtiyac vardır. Biz əzbərdən bilirik ki, dil ünsiyyət vasitəsidir. Bu ünsiyyət vasitəsi elmi əsaslarla düzgün tədqiq olunmalıdır. Bu kitaba müraciət edərkən məlum olur ki, müəllif oğuz qrupu türk dillərinə müraciət etmişdir. O, öz tədqiqatı ilə sübut edir ki, oğuz qrupu türk dillərində modal sözlər elmi cəhətdən tədqiqata ehtiyacı olan aktual mövzulardandır. Müəllif belə bir fikir də irəli sürür ki, dilçilik ədəbiyyatlarımızda modal sözlərlə bağlı ziddiyyətli fikirlər də az deyildir.

Müəllif oğuz qrupu türk dillərində modal sözlərin inkişaf yollarını, onların leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini, eyni zamanda müxtəlif modal mənaların təzahürolunma vasitələrini meydana çıxarmışdır.

Müqayisəyə cəlb olunan dillərin hər birinin özünəməxsus

modal sözləri var. Məsələn: qaqaüz dilində, butakım (beləliklə), bitkida (nəhayət), besbelli (deyəсэн), sansın (sözсüz)

Müştərək işlənən modal sözlər əksəriyyət təşkil edir: əcaba//acaba, bəlkə// belki. Əsərdə aparılan müqayisəli tədqiqat cümləyə xas olan əlamətlərdən biri modallıq olduğu üçün inavariant modallığı modal sözlər yarıdır.

Bildiyiniz kimi modallıq dil kateqoriyasıdır. İşlənmə dairəsi genişdir. Amma tədqiqat göstərir ki,eyni mənənin ifadəsi üçün türkmən dilində prosolik,qaqaüz dilində morfoloji,türk və Azərbaycan dillərində leksik vasitələr ön sıraya çıxır. Müxtəlif sistemli dillərdə isə qohum türk dillərindən fərqli olaraq modal fellər modal mənaları meydana çıxarır. Qeyd etmək istərdik ki, modal sözlər sintaktik planda ara sözü deyil, dialoqlarda sözcümlə kimi çıxış edir. Eyni zamanda xəbərin tərkibindəki komponentlərdən birini təşkil edir.

Bütün cəhətlərini nəzərə alaraq qeyd etməliyik ki, türk dilində modallaşma prosesi keçid prosesinin bir hissəsi kimi dil sistemində qənaəti təmin edir. Buna görə də əlavə sözlərin yaranmasına ehtiyac yaranır.

İşlənmə yerlərinə görə bəzi modal sözlər oğuz qrupuna aid türk dillərindən fərqlənir.Araşdırma göstərir ki, qaqaüz dilində olan çox sayda modal sözlərin bolqar mənşəli olduğu iddia olunur. Bu modal sözlər o biri oğuz dillərində yoxdur. Vaxtilə qaqaüz dilində və Azərbaycan dilində işlədilən modal sözlər, hazırda yenə işlənməkdədir. Bir mübahisəli məsələ də ondan ibarətdir ki, türkmən dilinin modal sözləri diqqətdən kənar qalmışdır. Ədatların və zərfin tərkibində qalmış modal sözlər geniş təhlilini tapmamışdır. Fəqət müəllif öz tədqiqat işində bu məsələyə geniş aydınlıq gətirmiş,türkmən dilində də mövcud olan modal sözlərin digər oğuz qrupu türk dilləri ilə müqayisəli tədqiqini vermişdir.

Oğuz qrupu türk dillərində modal sözləri əsas tipologiyasına görə iki qrupa ayırmaq olar:

1) xüsusi modal sözlər; 2) funksional modal sözlər

Bu iki qrup modal sözlər bir-birindən işlənmə sferasına və

leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənilirlər.

Xüsusi modal sözlər leksik mənasını itirmiş və ancaq danışanın müəyyən etdiyi fikrin real varlığa və öz söylədiyi fikrinə qarşı münasibətini ifadə etmək funksiyasını daşıyan sözlər kimi çıxış edir.

Xalis modal sözlər cümlədən və cümlədə işləndiyi yerindən asılı olmayaraq, məzmunca amorf,daşlaşmış vəziyyətdə olan sözlərdir.

Xüsusi modal sözlərin quruluşu sadə ola bilər. Məs: bəlkə (A), belki (T), beki, bekim (Q)

Xüsusi modal sözlərin oğuz qrupu türk dillərində miqdarı bir o qədər də çox deyil. Bunlar dildə aktiv şəkildə istifadə olunur, nitqi əlaqələndirməkdə,qarşılıqlı münasibət qurmaqda mühüm yer tutur,modallığın leksik yolla ifadəsinə xidmət göstərir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz:

Belki modal sözü. Türk dilində *belki* formasında görünən bu modal söz azərbaycan dilində *bəlkə*, qaqauz dilində *bekim* şəklindədir.

Yuxarıda deyilənləri əsaslandırmaq üçün qeyd etmək istədik ki, oğuz qrupu türk dillərində modal sözlərin işlənmə sferaları genişdir. Canlı danışiq dilində, ədəbi dilin bədii, elmi-publisistik üslublarında aktiv şəkildə işlənərək, danışanın və ya yazanın fikrinə modal sözlər münasibət bildirir.

Müəllifin monoqrafıyası ilə tanışlıqdan sonra belə bir monoqrafıyanın işiq üzü görməsi çox sevindirici haldır. Bunu müəllifin elmdə göstərdiyi uğur kimi qiymətləndirmək olar.

R.Ə.Rüstəmov

*BDU-nun Şərqsünashlıq fakültəsi Türk
filologiyası kafedrasının müdiri,
filologiya elmləri doktoru, professor*

G İ R İ Ş

Oğuz qrupu türk dillərində modal sözlərin müxtəlif istiqamətlərdə sistemli müqayisəli təhlilini verə biləcək xüsusi tədqiqat əsərləri bugünə qədər yazılmamışdır. Ayrı-ayrı tədqiqatlarda konkret bir dilin və ya qrup dillərin modal sözlərinin leksik-qrammatik və semantik xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. Hətta ikinci planda, yəni modal sahələrin əhatə etdiyi mənaların ifadə vasitələri də tədqiqatlardan kənarda qalmamışdır. Leksik-qrammatik planla ifadə planı birlikdə müqayisəli aspektdə bizim tədqiqatın aktuallığını, fikrimizcə, şərtəndirə bilər. Bu planlar əsasında, şübhəsiz ki, modallıq kateqoriyasının bütövlükdə linqvistik təbiəti, ifadə vasitələri (intonasiya, leksik, felin formaları, prosodik vasitələr, sintaktik və s.) açıla bilər. Göründüyü kimi, araşdırmanın tədqiqi istiqamətləri həddindən artıq çoxdur. Fikrimizcə, bu bir araşdırmanın mövzusu deyil, həmin məsələlərin hər biri öz geniş tədqiqini tapacaq işlərdəndir.

Ümumtürkoloji xarakter daşıyan bu tədqiqatda modal sözlərlə bağlı genetik ümumilik və qohum dilləri arasında fərqli əlamətlər (areal kontaktlar, dillərin müstəqil inkişafı və s.) üzə çıxarılır.

Türk dillərində modal sözlərin tədqiqi ona görə vacibdir ki, birinci növbədə, modallığın qrammatik ifadə vasitələri, ikinci növbədə leksik vasitələri, üçüncü növbədə isə modal mənaların əlvanlığı meydana çıxır (89, s. 9).

Tədqiqatın başlıca məqsədi oğuz qrupu türk dillərində modal sözlərin formalaşma yollarını, onların leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini, eyni zamanda müxtəlif modal mənaların təzahürolunma vasitələrini meydana çıxararaq aydınlaşdırmaqdır. Bunun üçün bir sıra konkret vəzifələrin həlli önə çəkilmişdir:

- Oğuz dillərində modal sözlərin tədqiqi tarixini və istiqamətlərini izləmək;

- modallıq məsələsinə aydınlıq gətirmək;
- türk dillərinin leksik-qrammatik strukturunda modal sözlərin yerini və mövqeyini təyin etmək;
- modal sözlərin leksik-qrammatik və semantik cəhətlərini müəyyənləşdirmək;
- müqayisə edilən dillər əsasında modal sözlərin tərkib və sərhədlərini dəqiqləşdirmək;
- modal sözlərin semantik strukturunu və funksional xüsusiyyətlərini təsvir etmək;
- modal sözlərin ümumkateqorial mənalarını müəyyənləşdirmək;
- modal sözlər və ara sözlər arasındakı münasibətləri aydınlaşdırmaq;
- modal sözlərin sintaktik funksiyalarını göstərmək;
- rəngarəng modal mənaların sahələrini dəqiqləşdirmək və həmin sahələrdəki modal mənaların ifadə vasitələrini konkretləşdirmək və s.

Tədqiqat, əsasən, sinxron plandadır. Amma yeri gələndə dillərin tarixi materiallarına da istinad edilmişdir. Qohum türk dillərinin modal sözləri ilə əlaqədar ümumi və fərqli cəhətlərin tapılmasında, müəyyənləşdirilməsində müqayisəli-qarşılaşdırma, kontekstual və komponentlərin təhlili metodlarından, həmin sözlərin işlənmə tezliyinin təyin olunmasında isə statistik metoddan istifadə olunmuşdur (monoqrafiyanın yazılması üçün modal sözlərin işləndiyi 3000 cümlə seçilmişdir).

Tarixi abidələr, bədii mətnlər, mətbuat materialları və danışıq dili. Həmçinin izahlı və etimoloji lüğətlər də mənbə rolunu oynamışdır.

Oğuz qrupu türk dillərinin modal sözləri.

Elmi yeniliyi bu problemin türkoloji dilçilikdə nisbətən zəif öyrənilməsi ilə bağlıdır. Monoqrafiyada ilk təcrübə kimi müqayisəli təhlil etmə metodu ilə Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərində modal sözlərin leksik-qrammatik, semantik və sintaktik xüsusiyyətləri təqdim olunur, ifadə

planında modal sözlərin və digər vasitələrin mövqeyi açıqlanır, modal mənaların dərəcələri fərqləndirilir, oxşar və diferensial cəhətlər bu liqvistik kateqoriyanın daxili mahiyyətindən doğur.

Tədqiqat çoxplanlıdır. Burada bütün məsələlərə geniş yanaşmaq imkan xaricindədir. Amma monoqrafiyada qoyulan məsələlər və çıxarılan elmi nəticələr türk dillərinin müqayisəli qrammatikasının hazırlanmasında, yazılmasında, əlbəttə, çox gərəkli ola bilər.

İşin praktik əhəmiyyətinə gəlincə göstərmək lazımdır ki, modallıq kateqoriyasına, onun ifadə vasitələrinə, eyni zamanda modal sözlərə aid dərs vəsaitlərinin yazılmasında bu materiallardan gərəyincə istifadə etmək olar. Ali məktəblərdə xüsusi kursların təşkilində bu mövzudan da bəhrələnmək olar.

Bu monoqrafiyadan türk dillərinin qrammatikasına dair metodik vəsaitlərin, praktikumların hazırlanmasında, bir sıra leksikoqrafik işlərdə, izahlı lüğətlərin yaradılmasında, nəzəri və praktik tərcümələrdə və s. də istifadə oluna bilər.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ MODAL SÖZLƏRİN MAHİYYƏTİ VƏ TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ

Müqayisə edilən dillər haqqında qısa məlumat:

Azərbaycan dili oğuz dillərindən biri kimi fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən inkişaf etmiş müasir dünya dillərindən biridir. Bu dilin formalaşmasını təmin edən xüsusi daxili qanunlar və qanunauyğunluqlar mövcuddur.

Türk dili Türkiyə respublikasının rəsmi dövlət dilidir. Bu dil ta qədimdən Kiçik Asiyada məskunlaşmış əhalinin ana dili kimi işlənir. Bu dildə güclü mətbuat və informasiya mərkəzləri yaradılmışdır. Beynəlxalq aləmdə ən mühüm məsələlərin müzakirəsi zamanı zəruri informasiya vasitəsi kimi türk dilindən də istifadə edilir.

Türkmən ədəbi dilinin formalaşmasında XVIII əsrin böyük şəxsiyyəti Məxtimqulunun yaradıcılığı mühüm rol oynamışdır. Türkmən dili fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən mükəmməl inkişaf etmiş bir dildir.

Qaqauz dili cənub-qərb (oğuz) qrupu türk dillərindən biridir. Digər oğuz dillərindən qaqauz dili slavyan və roman dillərinin bu dilə güclü təsiri ilə xarakterizə olunur. Qaqauz dili tarixən rumın və moldav dilləri ilə təmasda olmuş, həmin dillərin də təsirinə məruz qalmışdır. Bu dilə həmin dillərdən bir sıra interferensiya elementləri daxil olmuşdur (117, s. 612; 24, 430 s.).

Müqayisə edilən türk dillərində modal sözlərin ümumi görünüşü

Azərbaycan dilində. bəlkə, əlbəttə (əlbəttə ki), yəqin ki, guya (ki), sanki, madam ki, insafən, məsələ, fikrən, əksinə, görünür, həqiqətən, beləliklə, doğrudan, yoxsa, gərək, deyəsən, görəsən, düzü, doğrusu, yaxşı, demək (ki), həqiqət,

demə, demək, xülasə, qərəz, güman, sözsüz, şübhəsiz, birinci, ikinci, mənəc, sənəc, zənnimcə və s.

Türk dilində: gerçək, güman, hakikat, acaba, görünüyor, yakinen, çok enteresan, sahiden, megerse, düzcesi, muallesef, ne yazık ki, oysa, qaliba, Allah ahkına, adeta, bilakis, örneğin, sahi, muhakkak, genellikle, genel olarak, böylelikle, bana kalırsa, lafın kısıası, aslında, lütfen, sanki, guya, guya ki, sanasan, billahi, vallahi, fark etmek, farkı yok, bana göre, bize göre, size göre, aydındır, bellidir, aslında, doğrudan, doğruya, şübhəsiz, tabii və s.

Qaqauz dilində: besbelli, dooru, tabii, sansın, sanki, demeli ki, olmalı ki, olmalı, turalım ki, hakına, bekim və s.

Qaqauz dilinin özünəməxsus modal sözləri: bezbelli (deyəsen, ola bilsin: Bezbelli etecek); bitkida (nəhayət), butakım (beləliklə), sansın hesab etmə,sözsüz): Sansın (məgər) ban bilerim.; allem(deyəsen), yazık, keşki (keşkə), baari, nica var və s.

Türkmən dilində: elbetde, qürrünsüz, eken, kerek, okşoyt, körünet, çaması, extimol, balkim, şekildüü, bəlkim və s.

Bu dilləri müqayisəli öyrənməyin əhəmiyyəti. Müqayisə yolu ilə həmin dillər arasında universal olan nə varsa üzə çıxarmaq (Ferdinad de Sössür); müqayisə ayrı-ayrı dil kateqoriyaları arasında tarixi həqiqəti müəyyən etmək üçün lazım olan şəraiti yaradır.

1.1. Modal sözlərin mahiyyəti

Modal sözlər xüsusi semantik-qrammatik söz sinfidir, öz leksik tərkibi və funksiyasına görə digər nitq hissələri ilə münasibətdədir. Onlar subyektiv-obyektiv münasibətləri ifadə edir. Modal sözlər informativliyi təyin etmir, dilin kommunikativ funksiyasını yerinə yetirir, danışanın subyektiv münasibətlərini ifadə edir.

Modal sözlər dildə son dövrlərdə yaranmış bir kateqoriya olduğu üçün hələ tam formalaşmamışdır. Modallığın leksik ifadə vasitəsi olan modal sözlər isim, sifət, zərf və fellərdən mənənin zəifləməsi və sintaktik vəzifənin dəyişməsi nəticəsində meydana gəlmişdir.

Modal sözlər danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirir. Modal münasibət bu çoxplanlı qrammatik mənədir. Ona görə də dildə modallığın ifadəsi müxtəlif seriyalı qrammatik formalarda üzə çıxır.

«Modal» termini məntiq elmindən götürülmüşdür. Bu termin latınca ölçü, üsul deməkdir. Fəlsəfi mənada modallıq mühakimənin doğruluq dərəcəsini göstərən bir kateqoriya kimi səciyyələndirilir. Yeni dövr məntiq və fəlsəfəsində mühakimənin gerçəklik, zərurilik və problematik (imkan) deyə 3 növü göstərilir. Ancaq dilçilik ədəbiyyatında modallıq anlayışının hüdudu məntiqə nisbətən geniş götürülərək buraya həmçinin emosional, sıra-ardıcılıq, ümumiləşdirmə, özünün və digərinin fikrinə istinad kimi anlayışlar da daxil edilir.

Modal söz qrupunun tutumca kiçikliyi (qaqauz dilində lap azdır) bu kateqoriyanın türk dillərində inkişaf etməməsi demək deyil (başqa dillərdə də mənzərə təxminən müvafiqdir). Uyğun miqdar həmin kateqoriyadan sözlərin qrammatik-psixoloji mahiyyəti ilə şərtlənir: bu sözlər əşya, əlamət, hərəkət bildirməyib, yalnız gerçəkliyə, nitqin şərtlərinə münasibəti bəyan edir, danışanın mövqeyini əyaniləşdirir (modal sözlər müəyyən səhnənin canlandırılmasında, bir növ, ssenarist detallarına bənzəyir). Ümumbəşəri səviyyədə, münasibət sayılan psixoloji təzahürlərin konkret hədd-miqdarı var, münasibət formaları hədsiz deyil; münasibətin, zəngin psixoloji təzahür kimi, insan fərdlərinin sayı qədər müxtəlif və əlvandır. Ancaq məntiqi məzmunə görə (qrammatik təşkilat da bununla təyin olunur) münasibət (modallıq) çox məhduddur: təsdiq, ehtimal, qətiyyət, tərəddüd və daha bir neçə modallıq (münasibət). Bütün fərdlərdə və bütün nitq şəraitlərində bunlar təkrar olunur. Düzdür, hər münasibət bir

neçə sözlə-sinonim cərgə ilə ifadə oluna bilər. Ancaq təbii ki, sinonim cərgənin müəyyən hüdudu olur. Deməli, modallığın zənginliyi leksik tutumda deyil, sadəcə fərdi-psixoloji təzahürlərin, şəxsi intonasiyaların bolluğundadır (27, s. 240-241).

Modal vahidlərin nitqdəki vəzifəsi şəxsi münasibət bildirməkdən ibarət olduğu üçün modallığın aşkar edilməsində şəxsi intonasiya və şəxsi yaradıcılığın mühüm əhəmiyyəti var: « Dil, ümumiyyətlə, heç vaxt mənfi hadisənin törəməsini dəf etmir, ancaq mövcud olanlarda artıqlıq varsa, ona əks getməyi bacarır. Əvvəldən olanla eyni hüquqda yeni dil ünsürləri yaradanda fərdlər əsla köhnə dil elementini nəzərə almırlar və ya ona görə ki, bu ona məlum deyil, ya da heç olmasa, ona görə ki, müvafiq anda bu onun şüurunda üzə çıxmır, yadına düşmür. Təbii ki, artıq başqa fərdlər həm təzəni, həm köhnəni müxtəlif tərəflərdən qavrayaraq, hər iki elementi öz nitqlərində işlədirlər» (113, s. 301).

Modal sözlər qrammatikada dəyişə bilməyən sözlərdən olub, danışanın söylədiyi fikrə münasibət bildirir. Belə sözlər konkret-predmetdən məhrum olan, nisbi məna daşıyan dil vahidləridir. Bunlar real predmetlərin adını ifadə etmir, əlamətləri substantivləşdirir. Digər köməkçi nitq hissələrindən (bağlayıcı və qoşmalardan) fərqlənən modal sözlər sintaktik münasibətləri də ifadə etmir. Öz semantik təbiəti etibarlı ilə anlayış predmetləri və nisbi keyfiyyətləri ifadə edə bilmir, dilin subyektiv-qiyətləndirmə sferasına aid olur. Cümlə komponentlərini aktualaşdıran modal sözlər həmçinin onun subyektiv-modar tərəfini xarakterizə edir, danışanın söylədiyi fikrə dəqiqlik gətirir. Məsələn. (A) Deyəsən, uzaqdan bir qaraltı görüdü (J.Həkimov); (T) Nihayət, Hakım Efendinin ısrarına dayanmadı, o da kabul etdi (Namik Kamal); (Q) – Aman oyol, butakım qozelim xem buuk evlerde dadu-babu yalnızca mı kalerlar? (N. Baboqlu); (Tm) Diymek, çekimli seslerin uzun ve qısqa aydılmaqını bilmeqin örän ulı əxmietli bar ekeni (Xəzirki türkmen dili). Oğuz qrupu dillərindən

verilmiş bu cümlələrdə deyəsən, nihayət, butakım və diymək modal sözləri işlənərək aktuallaşmanı yaratmaqla yanaşı, danışanın söylədiyi fikri daha da dəqiqləşdirmişdir.

Modal sözlər müstəqil nitq hissələri ilə köməkçi nitq hissələri arasında orta bir mövqə tutur. Türk dillərində 50-ci illərə qədər modal söz anlayışı yox idi, bu qəbildən olan sözlərin bir hissəsi bağlayıcılar, digər bir hissəsi isə zərflərin içərisində verilmişdir. Bundan başqa, həmin sözlər sintaksisə dair əsərlərdə ara söz kimi verilmiş, bu dil vahidinin morfoloji-leksik xüsusiyyətləri kənarda qalmışdır.

1.2. Modal sözlərin tədqiqi məsələləri

Oğuz qrupu türk dillərinin qrammatik quruluşunun müqayisəli öyrənilməsinə son illər daha ciddi fikir verilməkdədir. Həmin qrup dillərin qrammatik quruluşunda modal sözlərin yeri, mövqeyi, leksik-qrammatik əlamətləri, müxtəlif modal mənaların ifadə vasitələri və s. müqayisəli aspektdə hələ də lazımi səviyyədə tədqiq edilməmişdir.

«Modal sözlər» termini türkoloji dilçilikdə 1957-ci ildən sonra işlənməyə başlanmışdır. Əvvəllər bu qrup sözlər zərfin, bağlayıcının, qoşmanın, nidanın və ədatın tərkibində əridilmişdir. 30-cu illərin qrammatikalarında bu mənada «ara sözlər» terminində işləndiyi faktları müşahidə olunur. Sonrakı tədqiqatlarda «modal söz» və «ara söz» terminləri fərqləndirildi, modal sözün morfoloji, ara sözün isə sintaktik anlayışları ifadə etməsi göstərildi.

Modal sözlər oğuz qrupu türk dillərində xüsusi qrammatik hadisədir və digər kateqoriyalardan fərqlənir. Modal terminii latınca «modus» sözündən olub «danışanın nöqtəyi-nəzəri, fikrin ötürülmə üslubu, yolu və s» mənasındadır (136, s 10).

M. Hüseyinzadənin fikrincə, modal sözlər nə əsas nitq hissəsinə, nə də köməkçi nitq hissəsinə aid edilə bilməz. Onlar əsas nitq hissələrindən əmələ gəlsələr də, artıq lüğəti mənaları

olmur, bütün cümləyə, ya da cümlənin bir hissəsinə modallıq verən söz vəzifəsini daşıyırlar. Bununla belə, alim modallığı müəyyən bir iş, hadisə, əşya, əlamət və keyfiyyət haqqında verilən hökmün gerçəkliyini, həqiqiliyini ya təsdiq, ya da inkar edən bir məntiqi-qrammatik kateqoriya sayır (35, s. 352).

Bizcə, bu fikirdə bir az modallıq kateqoriyası məhdudlaşdırılır.

Azərbaycan dilçisi Ə. Javadov modal sözləri elmi qrammatika səviyyəsində işləsə də, özünün dediyi kimi, türk dillərində modal sözlərin tam şəkildə öyrənildiyini demək olmaz, bu kimi sözlərin əhatə dairəsi də onun fikrincə, hələ də dəqiqləşməyib. Bir çox tədqiqatçılardan fərqli olaraq Ə. Cavadov bir qrup modal söz və birləşmələrin (hesab olunan) (demək, deməli, demək ki, ümumiyyətlə, bir sözlə, açıq sözlə desək, qısa desək, ümumiyyətlə desək, müxtəsər, beləliklə, nəhayət, deməli ki, açıq deyilsə, qərəz, xülasə, əlqıssa, ümumən, demə, sən demə, məsələn, mənəcə, sənəcə, bizcə, deyilənə görə, onun fikrincə, rəyincə, sizin rəyinizə görə, bəli, yox, xeyr və s.) sözügedən kateqoriyaya aid olması şübhəsi davam etməkdədir (28, s. 463).

Modal sözlər əsas nitq hissələri ilə köməkçi nitq hissələri arasında orta mövqe qazanmış sözlər olub, qrammatik modallığın ifadə üsullarından biridir. «Müstəqillik, dəyişməzlik modal sözlərin əsas morfoloji əlaməti kimi çıxış edir». (34, s. 134).

Modal sözlər subyekt-obyekt münasibətlərini ifadə edir, dildə kommunikativ funksiyanı yerinə yetirir.

Modal sözlər tarixən formalaşma prosesi keçirilir, əsas nitq hissələrinin hesabına yaranma prosesi davam edir. Bu cəhətləri nəzərə alan B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva yazırlar ki, türk dillərində çoxlu modal sözlər və modal mənalı fellər işlənir. Türk dillərində modallığın belə zəngin ifadə vasitələri onların ayrı-ayrılıqda yaşamağa başladığı dövrün məhsuludur və görünür, onlar ulu türk dilində olmamışdır (32, s. 275).

Türkologiyada modal söz məsələsini ilk dəfə irəli sürən N. K. Dmitriyev olmuşdur. Türkoloq-alim modal sözlərin, hər şeydən əvvəl, qrammatik təbiətini müəyyən etmişdir. O, qısa xarakteristika ilə modal sözlərin funksiyaca ədatlara yaxın olduğunu göstərmişdir (84, s. 131). N.K.Dmitriyev felin formalarında mövjud olan modal mənaları iki böyük qrup üzrə-şəxslı və şəxssız formalar əsasında təyin etmişdir (Yenə orada, s. 132). N. K. Dmitriyev başqırd dilində bar, yok, ikən sözlərini modal söz sinfinə aid etmiş, amma sonrakı tədqiqatlar göstərdi ki, bunları modal sözlər saymaq olmaz.

N.A. Baskakov modal sözlərlə ədatları köməkçi nitq hissəsi hesab edir, hər ikisinin əşya yaxud əlaməti real mənalandırmaqdan məhrum olduğunu qeyd edir. O, ədatları və modal sözləri eyni funksiyanın daşıyıcısı olduğunu israrlayır. Görünür, tədqiqatçı həmin qrupdan ibarət olan sözləri ədatların içərisində verməyi məqsədəuyğun saymışdır. Onun fikrincə, modal sözlər və ədatlar tarixən əsas nitq hissələrindən törəmişdir. N. Baskakov modal sözləri və ədatları söz yaradıcılığı baxımından iki yerə ayırır: a) qrammatik semantikasına əsasən lüğət tərkibinin ayrıca kateqoriyasını ifadə edən modal sözlər və ədatlar; b) gerçək semantikasını itirmiş və ya köməkçi funksiya daşıyan adların və fellərdən təcrid olunmuş formalar (68, s. 477).

Türk dilçiliyində ilk dəfə A. N. Kononov modal sözləri təsnif etmişdir. Müəllif ədatlarla modal sözləri köməkçi söz hesab edir və onların hər ikisini «ədatlar», «xüsusi ədatlar» və «ad-ədatlar» terminləri adı altında araşdırır. Bunula belə, razılaşımaq olar ki, A. N. Kononov türk dilində **ma**, **ki**, **hayır**, **yok** sözlərini də modal sözlərinin sırasında vermişdir (102, s. 345; 81).

A. N. Kononov türk dilində modal sözlərlə ədatları bir başlıq altında izah etmişdir. O, modal sözləri türk dilində 3 dərəcəyə bölmüşdür:

1) slovo, vırajaöhie razliçnie smıslovie ottenki znaçeniı slov v reçi;

2) slovo, vnosəhie v reçğ modalğnie i modalğno-volevie ottenki;

3) slovo, vıpolnəöhie formoobrazovatelğnie funküii.

A. N. Kononov modal sözlərin birinci qrupuna **işte, na, nah, hatta, bile, ta, hep, bari, hiç olmazsa, olsun, ki, az kaldı, az kalsın** sözlərini misal göstərir. İkinci qrupa **ha, be, haydi-hadi, hele, bakalım, bakayım, ditti; evet, hay hay, hayır, yok, yo, değil, belki, ihtimal ki, tıpkı, sanki, guya**; üçüncülərə isə **mümkün, imkan, olur, mümkün değil, imkansız, imkan yok, gerek, olmaz, lazım, lüzumsuz, demek** və s. sözləri aid edilir (102, s. 369).

Bu sözlərin bir çoxunun modal söz olub-olmaması bizcə, şübhə doğurur.

Modal sözlərə xüsusi bir nitq hissəsi kimi baxış ilk dəfə özbək dilində olmuşdur. Bu dildə modal sözlər əsas və köməkçi nitq hissələrindən ayrılaraq xüsusi nitq hissələri kimi təqdim olunmuşdur (55, s. 377).

E.İ. Ubryatovanın «İssledovanie po sintaksisu əkutskoqo əzıka» monoqrafiyasında modal sözlərin qrammatik cəhətdən cümlə ilə əlaqəsi üzərində dayanılır. Müəllif qrammatik bağlılığa görə modal sözləri 2 qrupa bölür: 1) modalğnie slova, otnesennie k odnim iz gtix grupp, vxodət v qruppu çlena predlojenia-skazuemoqo, soçetaətğ s nim posredstvom primikania ili upravlenia; 2) modalğnie slova, otnesennie k druqoy qruppa, obrazuöt s predlojeniem, k storonu otnosətsə, slojnopodçinennoe predlojenia formalno zanimaə v otnoşenie, eqo polojenie ili vtrostepennoqo çlena (133, s. 281).

A.N. Baskakov «Müasir türk dilində sümlə» adlı monoqrafiyasında modallıq məsələsi cümlə içərisində şərh edir. O, obyektiv və subyektiv modallıqları bir-birindən fərqləndirir, onların ifadə vasitələrini (leksik, morfoloji, sintaktik və intonasiya) göstərir, obyektiv modallığın real və irreal planda araşdırır (əir və şərt modallığı), eyni zamanda subyektiv modallığın təsdiq, inkar tiplərini və onların leksik,

morfoloji və sintaktik təzahür vasitələri haqqında aydın təsəvvür yaradır (66, s. 12-36).

A. Aslanov Azərbaycan dilçiliyində modal sözləri köməkçi nitq hissəsi sayır və həmin sözlərin cümləyə əlavə mənə çalarları verdiyini göstərir (9, s. 170).

Z.Əlizadə Azərbaycan dilində modal sözləri leksik-qrammatik kateqoriya kimi öyrənmiş, leksik xüsusiyyətlərinə görə bu cür sözləri adlardan və fellərdən törəyən modal sözlər üzrə qruplaşdırmış, modal sözləri mənaca danışanın müəyyən etdiyi fikrin real varlığa və danışanın öz söylədiyi fikrinə qarşı münasibətini ifadə edən sözlər kimi araşdırmışdır (36, 1965).

Azərbaycan dilində modal sözləri ətraflı tədqiq etmiş Z. Əlizadə haqlı olaraq yazır ki, dildə tədricən yaranmış və öz müasir mənasını yalnız tarixi inkişafın gedişində qazanmış bir çox abstrakt sözlər əmələ gəlmişdir. Bu isə təsadüf nəticəsində deyil, «bəlkə insanın praktik təcrübəsi ilə, ünsiyyət vasitəsi olan dilin xüsusiyyətləri ilə» (10, s. 51) əlaqədar olur. Fikrini davam etdirərək Z. Əlizadə qeyd edir ki, belə bir prosesdə, çox zaman ayrı-ayrı sözlərin mənə əlaqəsi cümlə üzvlərinin mənə əlaqəsi ilə uyğun gəlmir, yeni keyfiyyət kəsb etmiş sözlər qrupu cümləni bir növ tamamlamağa, aydınlaşdırmağa, cümləyə əlavə çalarlar verib, onu izah etməyə xidmət edir ki, bunlar modal sözlər adlanır (36, s. 3).

F. Zeynalov məqaləsində türk dillərində modal sözlərin əhatə dairəsini dəqiq müəyyənləşdirə bilmiş, modallığın ifadə vasitələrinin müxtəlifliyini göstərmişdir (95, s. 95-101).

Ümumiyyətlə, F.Zeynalov türkologiyada müqayisəli qrammatika sahəsində böyük işlər görmüş, o cümlədən köməkçi nitq hissələrinin də müxtəlif qohum türk dilləri arasında mövqeyini və s. xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmışdır (17; 16; 18; 19).

Modal sözlərin oğuz qrupu türk dillərində struktur-semantik təsnifi məsələlərində də pərakəndəlik vardır. Mənə növlərinin əhatə olunduğu anlayışları ifadə edən terminologiya çox olduğu üçün bölgələrdə fərqli cəhətlər üzə

çıxır. Məsələn, «İzahlı dilçilik terminləri» lüğətində Azərbaycan dilindəki modal sözlər mənə növlərinə əsasən belə təsnif olunur:

a) təsdiqedicil modal sözlər: əlbəttə, həqiqətən, şübhəsiz, doğrudan (da), şəksiz...

b) yekunlaşdırıcı modal sözlər: deməli, qıyası, beləliklə, ümumiyyətlə, nəticədə...

c) Ehtimalı modal sözlər: bəlkə, yəqin, deyəsən, ehtimal (ki), güman (ki), sanki, elə bil (ki)...(4, s. 164).

A. N. Baskakov türk dilində modal sözləri təsnif edərkən onun təsdiq, inkar, sual növlərini fərqləndirir: təsdiq modal sözlər: evet, gerçektən, şüphəsiz, hakikaten, peki, hayhay, tabii, mutlaka, muhakkak, elbette, behemehal, vallahi, tamamiyla, iyi, tamam və s.; inkar modal sözlər: degil, yok, hayır, hiç, hiçbir, heçkimse, heç bir zaman və s. (bunların bəziləri inkar ədatlarıdır); sual modal sözlər: ajeba, sanki, yani (66, s. 17- 19).

Z.Əlizadə müasir Azərbaycan dilində modal sözləri mənasına görə təsnif edərkən iki cəhəti üstün saymışdır: 1) danışanın müəyyən etdiyi fikrin real varlığa münasibətini ifadə edən modal sözlər; 2) danışanın öz söylədiyi fikrinə qarşı münasibətini ifadə edən modal sözlər. Qalan bölgülər bu iki cəhətə əsasən aparılmışdır. Z. Əlizadənin hər bir modal sözü ayrı-ayrılıqda izah etməsi tədqirəlayıqdır. (36, s. 91).

İlk sovet türkoloqu İ. A. Bağmanov modal sözləri düzgün olaraq xüsusi nitq hissəsi adlandırır (70) Qazax dilçiliyində modal sözlər xüsusi leksik-qrammatik kateqoriya kimi E.N.Canpeisov tərəfindən tədqiq olunmuşdur (125, s. 419).

Özbək dilçisi R. A. Kamilcanovanın namizədlik işindəki modal sözlərin struktur-semantik təsnifatı ilə bağlı bölgülər ciddi maraq doğurur. Semantik bölgüdə modal sözlərin ifadə imkanları nəzərə alınmışdır. Struktur təsnifdə isə «komponentli modal sözlər» ifadəsi onun özünəməxsusdur (yəni modal sözlərdən bəhs olunan tədqiqatlarda belə bir

terminə rast gəlmək olmur). Müəllif həmin modal sözlərin semantikasını 6 qrupda müəyyənləşdirmişdir (100, s. 19-21).

Qaqauz dilində L.Pokrovskayanın qrammatikasında modal sözlər haqqında təsnifat yarımçıqdır, bu dilin modal sözləri barədə təsəvvür yaratmır.

Modal sözlər və birləşmələr haqqında tanınmış tədqiqatçı N. E. Petrov yakut dilində modal sözlərin xüsusi və funksional tiplərini fərqləndirir. Xüsusi modal sözlərin bu dildə sayının 60 olduğunu dəqiqləşdirir. Müəllif funksional modal sözləri ismi və feli modal sözlər üzrə təhlil edir (114).

Qeyd edək ki, N. E. Petrov həmin dildə modal birləşmələrin (ifadələrin) xüsusi, bağlayıcı, nidalı, funksional və ara tipləri haqqında da monoqrafiya yazmışdır (115).

Müasir türk dillərində modal sözlər ayrıca araşdırma obyektinə olmuşdur. R. A. Kamilcanova müasir özbək dilində modal sözlərin struktur-semantik təsnifini vermiş, tiplər üzrə qruplaşdırmış, onları forma və işlənmə xüsusiyyətlərinə görə ara modal sözlər və komponentli modal sözlər olmaqla 2 qrup daxilində təhlil etmiş, modal sözlərin semantikasının 14 qrupu əhatə etdiyini, həmçinin modal mənaların bir sıra növlərini dəqiq faktlar əsasında öyrənmişdir (100, 23 s.).

Türkmən dilçiliyində əksər tədqiqatçılar modal sözlərdən köməkçi nitq hissələrində danışrlar, daha doğrusu, bu söz qrupunu köməkçi nitq hissəsinə aid edirlər. F.Cahangirov səhv olaraq türkmən dilində modal sözlərin «ovnuk sözlər» (xırda sözlər) olduğunu göstərir, halbuki, türkmənlər «ovnuk sözlər» deyərkən ədatları nəzərdə tuturlar (s. 69) . Məsələn, «**Xəzirki zaman türkmən dili**» (1960) kitabında, ümumiyyətlə, köməkçi nitq hissələri bir-biri ilə qarışıq salınmış, mençe, sençe, bizinçe, sizinçe, onunça, onça, munja və s. modal söz sayılan sözlər «xallar» (zərf) sırasında verilmişdir (s. 462); elbətə, şübhəsiz, hökman, xakikatdan-da modal sözləri «tassıklamaqı qörkezyən xallar» (48, s. 124); belki, meqer, əxtimal modal sözləri «qümansiratmaqı qörkezyən xallar» (s. 472) sırasında verilmişdir.

Türkmən dilçiliyində, demək, modal sözlərin bir qrupu zərflərin, digər qrupu isə «ovnuk sözlər»in (ədatların içərisində verilir. Məsələn, modal söz olan **axırın, axırı, doğrudan, asla və s.** (58, s. 527-534).

Türkmən dilçisi D. A. Kekilovanın modal sözlər haqqındakı tədqiqatı müasir türkmən dilində modal sözlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirərək əsaslı təsnifatlar (struktur-semantik istiqamətdə) aparmışdır (101, 17 s.). Amma, bu işdə də türkmən ədəbi dilində modal sözlər dəqiq seçilməmiş, digər nitq hissələrinə aid olan sözlərlə dolaşmaq və qarışmaq salınmışdır.

Modal sözlərə türkmən dilində yeni yanaşma F. A. Ağayevanın namizədlik monoqrafiyasında görünür. Əsasən, modallığın iki müxtəlif sistemli dildə tədqiqinə həsr olunmuş bu əsərdə müəllif türkmən və ingilis dillərində modal sözləri müstəqil nitq hissəsi sayaraq onları üç əsas qrupa ayırır: 1) əminlik ifadə edən modal söz və birləşmələri; 2) şübhə, inamsızlıq ifadə edən modal söz və birləşmələri; 3) danışanın söylədiyi fikrin arzu olunan və olunmayan olmasını göstərən modal söz və birləşmələri (60, s. 138).

Amma türkmən dilinin 60-cı illərdə çapdan çıxmış qrammatikasında modal sözlərlə ədatlar qarışmaq salınmışdır. Bu əsərdə modal sözlərin bəziləri bağlayıcılar və ədatlar başlıqları adı altında verilmişdir (58, s. 524-534).

Bu cəhətləri nəzərdə tutan və elmi tədqiqatlarında modal sözlərdən ən çox danışan Azərbaycan dilçisi A. Ə. Aslanov yazır ki, ədat, bağlayıcı və qoşma köməkçi nitq hissələrindən fərqli olaraq modal sözlər özünəməxsus cəhətlərə malikdir. Bu baxımdan onları digər nitq hissələri ilə qarışdırmaq olmaz. Modal sözlər deyilən fikrin yəqinliyini, gerçəkliyini, doğruluğunu, şübhə edilən, təxmin olunan, fərz edilən şəkildə təsdiq və ya inkarını, təsdiq və ya inkar edilmiş fikrin davamını, izahını, ümumi nəticəsini bildirməyə xidmət edir (9, s. 171-175).

M.Mansuroğlu türk dilində modal sözlərdən bəhs edərkən modal mənaların felin zamanları, şəkilləri, intonasiya, ədatlar, modal sözlər, ara sözlər, nida və s. vasitələrlə meydana gəldiyini nümunələrlə əsaslandırır. Amma modal sözlərlə ədatları qarışıq salır (41).

R. Rüstəmov müasir türk dilində modal sözlər haqqında ayrıca kitabça yazmış, qeyd edək ki, bu vəsait onun doktorluq monoqrafiyasının bir hissəsini (2-ci fəslini) təşkil edir. Bu əsərlərdə müəllif modallıq kateqoriyasının məntiqi və dilçilik aspektlərini təhlil etmiş, modallığın ifadə vasitələrinə toxunmuş, məna növlərinə aydınlıq gətirmişdir (31; 30, s. 42-51).

Türk dillərinin materialları əsasında modallığın ifadə vasitələri də araşdırma obyektinə olmuşdur. Q. Mədətovanın namizədlik işi bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Müəllif şübhə, güman bildirən modallığı iki qrup (qıpçaq və karluq qrupları) türk dilləri əsasında təsvir etmiş, həmin modallığın əmələgəlmə vasitələrini müəyyənləşdirmiş, leksik-semantik xüsusiyyətlərini, sintaktik funksiyasını və struktur və işlənmə əlamətlərini öyrənmişdir (108).

F.A. Anqelinin namizədlik monoqrafiyası isə türk dillərində modallığın leksik yolla ifadə vasitələrinə həsr edilmişdir. Müəllif üç dilin- türk, Azərbaycan və qaqauz dillərinin qrammatik materialından istifadə edərək, modal sözləri müstəqil leksik-qrammatik söz qrupu kimi araşdıraraq, türkologiyada bu məsələni yeni hadisə hesab etmişdir. Tədqiqatçı modal sözlərin tiplərini (adlardan və fellərdən ibarət) müəyyənləşdirmiş, onların leksik və qrammatik mənalarını qarşılaşdırmış, müqayisə etmiş və modal ədatlardan fərqləndirmişdir (61).

Özbək dilində modallıq kateqoriyasının qrammatik ifadə vasitələrindən namizədlik monoqrafiyası yazmış J. Jusayev xəbər formaları üzrə modallığın mahiyyətini təyin etmiş, forma, zaman kateqoriyalarının modallığın yaranmasındakı tipik xarakterini müəyyənləşdirmiş, morfoloji və sintaktik vasitələrin rolundan bəhs etmişdir (83).

Qeyd edək ki, ayrı-ayrı türk dillərində modal sözlər və modallıq kateqoriyası, onun müxtəlif dil vasitələri ilə ifadə imkanları da monoqrafiya mövzusunda çevrilmiş, əsaslı və nəzəri dəyəri olan işlər yazılmışdır. Məsələn, qazax dilçisi E. N. Canpeisov 1958-ci ildə, qırğız dilçisi N. Şarşeev, özbək dilçisi R. Kamilcanov 1975-ci ildə, tatar dilçisi R. İbrahimova 1975-ci ildə, həmin ildə başqırd dilçisi M. Zaynullin xüsusi əsərlər yazmışlar (88; 136; 100; 91).

Qeyd olunan tədqiqatlarda müasir türk dillərində modal sözlərin leksik-qrammatik səciiyyəsi verilir, xüsusi qrammatik hadisə kimi digər qrammatik kateqoriyalardan fərqləndirilir. Həmçinin modal sözlərin formalaşma vasitələri, modal mənaların tipləri (xüsusi modal sözlər, funksional modal sözlər; xalis modal sözlər, keçid xarakteri daşıyan modal sözlər; ismi modal sözlər, feli modal sözlər və s.) izah və şərh edilmiş, diqqəti çəkən digər linqvistik xüsusiyyətlər aşkar olunmuşdur.

M.V.Zaynullin doktorluq monoqrafiyasını da müasir başqırd dilində modallıq kateqoriyasının funksional-semantik xüsusiyyətlərinə həsr etmişdir. Əsərdə dil modallığının mahiyyəti və onun məntiqi modallıqdan fərqlənən sərhədlərinin əsas istiqamətləri təhlil edilmiş, linqvistika elmində modallıq haqqında müəyyən kontepsiyalara münasibət bildirilmiş, modallığın semantik tipləri, müxtəlif ifadə vasitələri və is interpretasiya olunmuşdur (90; 92).

S.İbrahimova modallıq kateqoriyasını «danışanın söylədiyi fikrə münasibəti» nöqteyi-nəzərindən təsnif edib. Müəllif sahə metoduna əsaslanaraq modallığın Azərbaycan və fransız dillərində sahələrini müəyyənləşdirmiş, həmçinin bu xüsusda modal münasibətlərin kompleks ifadə vasitələrini dəqiqləşdirmişdir. Modal sahənin 2 növünü- 1) həqiqi modal sahə və 2) qeyri-həqiqi sahə təhlil etmişdir (98, s. 130).

Modallıq kateqoriyası problem olaraq M. Zəkiyevin tədqiqatlarında da özünə müəyyən qədər yer ala bilmişdir. Predikativlik və modallığın şərhini verən M. Zəkiyev nəinki

həmin anlayışların sərhədlərini dəqiqləşdirmiş, həmçinin də modallığın ifadə vasitələrini təhlil və müqayisə etmişdir. O, modal mənə çərçivəsini danışanın emosional qiymətləndirilməsi ilə əlaqələndirmişdir (93; 94, s. 310).

Modal sözlər və modallığın çoxaspektli problemləri D. Q. Tumaşayevanın tədqiqatlarında da öz əksini tapmışdır. Müəllif müasir tatar dilində modal sözlərin semantik həcmi və sərhədlərini təyin etmişdir. Haqlı olaraq onun əsərlərində modal sözlərin mənə etibarını ilə ara sözlərdən ibarət olmadığı əsaslandırılır. Ona görə də modallıq onun tədqiq etdiyi tatar dilində funksional-semantik kateqoriya kimi təqdim olunur (132, s. 108-109).

Çuvaş dilçiliyində cümlə səviyyəsində modallıq məsələsi ilk dəfə İ.A.Andreyevin doktorluq monoqrafiyasında öz həllini tapmışdır. Müəllifin fikrincə, çuvaş dilində modallıq felin zaman və forma kateqoriyaları ilə qarşılıqlı münasibətdə reallaşır (62, s. 20) Yakut dilində fel formalarının modal mənaları E. İ. Korkinanın tədqiqat işlərində detallarına qədər təhlil olunmuşdur. Müəllif fel formalarının semantikasını ilə modallıq kateqoriyasının sıx bağlılığını göstərir. E. Korkina, sözün həqiqi mənasında, modallıqda emosionallığın ifadəsinin sərhədlərini də dəqiqləşdirmişdir (104; 105).

Cümlənin tərkibində işlənən modal sözlərə K.Z.Əxmərov araşdırmalarında diqqət yetirmişdir. O, həmin kontekstdə işlənən modal sözləri sintaktik funksiyaya görə 2 qrupa ayırmışdır: 1) xəbərə aid modal sözlər; 2) bütün cümləyə aid olan modal sözlər. Müəllif modal sözləri leksem sayır, onların müxtəlif hiss və emosiyaları ifadə etdiyini, həmçinin ara söz vəzifəsində işləndiyini və modal mənalar ifadə etmədiyini də göstərir ki, sonuncu fikirlə razılaşımaq olmur (64, s. 745-301).

Azərbaycan dilçiliyində F. Cəlilov «Mürəkkəb cümlə sintaksisi» (Bakı, 1983) adlı dərs vəsaitində bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin bağlanması modal sözlərin roluna üstünlük verir (14, s. 67-71).

«Müasir Azərbaycan dili» (4-cü hissə, sintaksis) kitabında Y.Seyidov modal sözlərin sintaktik-semantik vəzifəsindən danışarkən belə bir yarımbaşlıq verir: «Nitqin hissələri arasındakı münasibəti (əlaqəni) göstərən ara sözlər». Həmin bölmədə modal sözlərin məna əlaqəsi yaratmaq xüsusiyyəti geniş izah olunur (1, s. 329).

Modal sözlərin bağlayıcısız mürəkkəb cümlə komponentlərini əlaqələndirə bilmək imkanı Q. Abduraxmanovun da nəzərindən qaçmamışdır. Müəllif əlaqələndirmə funksiyası kəsb edən modal sözlərə, yəni ümumən, yoxsa, bəxtə qarşı, demək, halbuki, şunda, başqaça, aytqanda (aydınlaşdırıcı), əksinə, birincidən və s. bağlayıcıları nümunə göstərir (59, s. 51).

Azərbaycan dilçisi K. Hacıyev «Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri» adlı kitabının 5-ci fəslini «modal sözlər»ə həsr etmişdir. Həmin fəsildə modallıq və onun Azərbaycan dilində ifadə vasitələri (leksik, morfoloji və sintaktik), modal sözlərin törənişi və quruluşça növləri, semantik qrupları, eləcə də sintaktik xüsusiyyətləri saf-çürük edilmişdir (34, s. 131-139).

J.Cəfərov və N. Abdullayev modal sözlərin, adətən, köməkçi nitq hissələrinə aid edildiyini göstərirlər. Onlar yazırlar ki, ancaq modal sözlərin xüsusiyyətlərinə diqqət yetirdikdə onların daha çox nidalara oxşadığı nəzərə çarpır. Belə ki, nidalar emosional, modal sözlər isə modal münasibətlərin ifadəsinə xidmət edir. Modal sözlər də nidalar kimi cümlənin əsas üzvləri ilə qrammatik cəhətdən deyil, məzmunca bağlanır və cümlənin əsas əlamətlərindən birini təşkil edir, intonasiya baxımından cümlənin başqa üzvlərindən ayrılır. Nidalar sintaktik cəhətdən emosional sözlər vəzifəsi daşdığı kimi, modal sözlər də ara söz vəzifəsində işlənir. Bütün bu xüsusiyyətlərinə görə modal sözləri də xüsusi nitq hissələrinə aid etmək olar (15, s. 145).

Doğrudan da, xüsusi nitq hissələri müstəqil və köməkçi nitq hissələri arasında orta mövqe tutur. Onlar başlıca olaraq subyektin daxili aləmi ilə bağlı olur, xüsusi (modal və emosional) anlayışları ifadə edir. Bu nitq hissəsinə aid olan sözlər cümlənin başqa üzvləri ilə qrammatik əlaqəyə girə bilmir, tələffüz zamanı onlardan xüsusi intonasiya ilə ayrılır.

F. Cahangirov modal sözləri ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında qarşılaşdırmış, maraqlı bir tədqiqat əsəri yazmışdır. Müqayisəli-tipoloji araşdırmada germaşünaslıqda və türkologiyada modallığın tədqiqinə nəzər yetirilir, onların struktur təhlili aparılır; fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik ifadə vasitələri izah olunur, modallığın struktur modelləri və semantik çalarları (təsdiq, inkar, sual, əmr, şərt və s.) öyrənilir (13, 312 s.).

Tədqiqatçının konkret olaraq modal sözlər haqqında fikri belədir: «Modal sözlər deyilən fikrə münasibət bildirən leksik-qrammatik söz qruplarıdır. Onları konkret bir nitq hissəsinə aid etmək mümkün deyil. İsim, sifət, say, fel və başqa nitq hissələri ilə ifadə olunan nitq hissələri deyilən fikrə müxtəlif aspektlərdən münasibət bildirirlər» (s. 8). Burada sonuncu cümlədə fikir dolaşığı və üslubu nöqsan özünü göstərir, yəni müəllif demək istəyir ki, modal sözlər isim, sifət, say, fel və s. nitq hissələri ilə də ifadə oluna bilər. O, burada sonrakı proses olan modallaşma məsələsini vurğulayır.

G. İsmayılzadənin namizədlik monoqrafiyasında 14 türk dilinin materialı əsasında modallıq kateqoriyasının ifadə vasitələri, xüsusən də leksik yolla ifadə vasitələri öyrənilmişdir. Bu tədqiqat əsəri məsələlərə yeni yanaşma tərzii ilə fərqlənir (20, s. 121-126; 22, s. 45-50; 21, s. 113-119; 23, s. 46-49).

Modal sözləri bəzi tədqiqatlarda siniflərə ayırırlar. M. Kravçenko alman və belorus dillərində modallığın leksik-qrammatik ifadə vasitələrindən bəhs edən namizədlik monoqrafiyasında modal sözləri siniflər üzrə 3 dərəcəyə bölür. Birinci sinfə inam ifadə edən modal sözlər, ikinci sinfə güman,

şübhə ifadə edənlər, üçüncü sinfə isə xüsusi modal sözlər aid olunur (106, s. 9-11).

Modal sözlərin struktur-semantik və funksional cəhətləri, eləcə də modallığın ifadə vasitələri müxtəlif sistemli dillərin dilçiliyində əvvəllər səthi şəkildə öyrənilmişdir. Sonrakı tədqiqatlarda araşdırmaların səviyyəsi yüksəlmişdir (72; 123; 73; 86; 137; 106; 112; 122; 128; 87; 107; 114).

60-cı ildə tədqiqatların şəbəkəsi genişlənilir. Azərbaycan dilçiliyində Z.Əlizadə modal sözlərə həsr edilmiş monoqrafiya yazır və bu əsərdə modal sözlərin sərhəddini təyin edir, tarixi inkişafını, özünəməxsus qrammatik xüsusiyyətlərini, mənə növlərini aydınlaşdırır, sintaktik funksiyasını müəyyənləşdirir, onları tam müstəqil nitq hissələrindən ayıran cəhətləri göstərir (36).

N. K. Dmitriyevin fikrincə, modal sözlər funksional cəhətdən danışanın iradəsini (arzusunu, istəyini) bildirir, münasibətini ifadə edir (84, s. 129.)

Yəni 50-ci illərdəki tədqiqatlar hələ bir az dəqiq olmadığı üçün nitq hissələri bir-birilə qarışıq salınmış, tədqiqatların sonrakı mərhələlərində bu uyğunsuzluqlar aradan qaldırılmışdır.

R. Rüstəmov türk dilinin dilin materialından çıxış edərək modal sözlərin bir sıra leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini göstərir:

1. Danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibət bildirir.
2. Müstəqil leksik mənaya malik deyil.
3. Heç bir şəkilçi qəbul etmir.
4. Cümlə üzvü olmur.
5. Cümlədə başqa söz və söz birləşmələri ilə heç bir qrammatik əlaqəyə girmir (30, s. 50).

Azərbaycan dilçisi K.Hacıyevin fikrincə, modal sözlər-modallıq kateqoriyasının ifadə üsullarından biri kimi, dəyişməyən sözlər olub, bütövlükdə danışılana və ya onun bir hissəsinə real münasibəti ifadə edir, qrammatik cəhətdən

başqa sözlərlə bağlı olmur, cümlə strukturunda intonasiyaya seçilir (34, s. 133).

Bir sıra türkoqlar modal sözləri struktur-semantik əlamətlərinə görə **təsnif** edir: Strukturca iki tipi göstərir: sadə modal sözlər və modal söz birləşmələri. Semantik cəhətdən isə; real, kateqorik, irreal, güman, vacib və s. (49, s. 161-162; 52, s. 44-48; 139, s. 43- 110).

A. N. Kononov modal sözləri predikat da adlandırmışdır (102, s. 48).

Modal sözlərdən danışarkən **modal münasibətlər** anlayışı haqqında fikirlərə aydınlıq gətirmək lazım gəlir. Yakut dilində modal sözlərin tanınmış tədqiqatçısı N.E.Petrovun fikrincə, modalğnie otnoşeniə-gto mnoqoplanoviy tip qrammatičeskix znaçeniy. Pogtomu v əzike voznikla üelaə seriə qrammatičeskix sredstv vırajeniə modalğnosti...Модальные значения-эти семантика грамматических способов выражения отношения говорящего к действительности, представляющего собой глубинную, многоплановую понятийную категорию. Поэтому модальность богата грамматическими средствами выражения. К ним относятся такие средства, как интонационно-просодические, пронизывающие всю грамматику (114, с. 34, 56).

Ayrı- ayrı sözlərin konkret lüğəti məzmunundan çıxıb yeni ümumiləşdirmə mövqeyinə gəlməsi, başqa qrammatik məna kəsb etməsi, şübhəsiz, idrak prosesinin inkişafı, daha yetkin mərhələyə qədəm qoyması ilə bağlıdır (36, s. 3).

Modallıq münasibətindən söhbət düşdüyü üçün göstərmək lazımdır ki, bu əlaqə əqli inkişafın ən kamil dövrlərinin məhsulu kimi meydana çıxır. Yəni isim, sifət, fel və s. kimi müəyyənləşən leksik vahidlərin özü yüksək abstraksiya fəaliyyətinin nəticəsidirsə, bu vahidlərin başqa ümumiləşdirmə səviyyəsinə keçməsi və ya qalxması, təbii ki, birinci prosesdən daha sonralar, olduqca gec başlayır. Bununla belə, H. Mirzəzadənin müşahidələrinə görə XIII-XIV

əsrlərin yazı abidələrinin dilində modal sözlərə rast gəlmək olur; artıq həmin yüzilliklərdə bunlar əslini təşkil edən nitq hissələrindən təcrid olunmuş və məhz modal söz kimi formalaşmışdır-əslı-mənşəyi ilə omonim və ya omoforma şəklını almışdır. (27, s. 240).

Beləliklə, türkologiyada modal sözlərdən bəhs olunan tədqiqatların təhlili göstərir ki, modallıq, modal sözlər çoxaspektli problemlərdəndir. Modal sözlər ümumkateqorial mənalara malikdir. Modal mənalar çoxplanlıdır. Modal mənə tipləri geniş və əhatəlidir. Ayrı-ayrı tədqiqatlarda modal sözlərin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri, tərkibi, struktur-semantik cəhətləri, sintaktik funksiyaları və s. fərqli baxışlardan təsnif edilmiş, modal mənaların, modallığın növləri və ifadə vasitələri öyrənilmişdir. Bununla belə, modal sözlər qohum türk dillərinin, xüsusən də oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərinin bazası əsasında müqayisəyə cəlb olunmayıb. Fikrimizcə, müqayisəli istiqamətdə aparılan belə tədqiqatlar türk dillərinin qrammatik quruluşunda xüsusi qrammatik kateqoriyaların, xüsusi nitq hissələrinin yerini və mövqeyini, «amorflaşmış sözlər»in keçici xüsusiyyətlərini, konversiya imkanlarını və s. - ni meydana çıxarmağa kömək edə bilər.

XÜSUSİ (XALİS) MODAL SÖZLƏR

2.1. Xüsusi modal sözlərin xarakterik xüsusiyyətləri:

Qırğız dilçisi N. Şarşeev modal mənaların tipologiyasını iki əsas qrupa ayırır: 1. Xüsusi modal sözlər; 2. Funksional modal sözlər (136, s. 20.).

Yakut dilində N. E. Petorov modal sözləri və modal birləşmələri tipoloji cəhətdən xüsusi, bağlayıcı-modal, nida-modal, funksional və ara-modal sözlər qruplarına bölür (114; 115).

Oğuz qrupu türk dillərində modal sözləri əsas tipologiyasına görə 2 qrupa ayırmaq olar: 1) xüsusi modal sözlər; 2) funksional modal sözlər. Bu iki qrup modal sözlər bir-birindən işlənmə sferasına və leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

Xüsusi modal sözlər leksik mənasını itirmiş və ancaq danışanın müəyyən etdiyi fikrin real varlığa və öz söylədiyi fikrinə qarşı münasibətini ifadə etmək funksiyasını daşıyan sözlər kimi çıxış edir. Z. Əlizadənin nöqtəyi-nəzərincə, xalis modal sözlər, cümlədən və cümlədə işləndiyi yerindən asılı olmayaraq, məzmunca amorf, daşlaşmış vəziyyətdə olan sözlərdir. Bunlar modal söz olmaq xüsusiyyətini sona qədər saxlamaq qabiliyyətinə malikdir (36, s. 89).

Xüsusi modal sözlərin quruluşu sadə ola bilər. Məs; bəlkə (A), belkə\ belkim\ belki (Tm), beki\ bekim (Q).

M. Ergin bu modal sözün belke, belki, belkem formalarını qeyd edir və onun **keşkə** sözündən törədiyini israrlayır (42, s. 112). Qeyd edək ki, «kaş» sözünün sinonimi ola bilən «keşkə» sözü indi Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərində işlənməkdədir.

Xüsusi modal sözlərin əksəriyyəti adlardan və fellərdən yaranan modal sözlərə **ki, da, -də** ədatlarının artırılması ilə formalaşır. Məs; əlbəttə ki, yəqin ki, bəlkə də\bəlkə də, şübhəsiz ki\şübesiz ki, güman ki (A), əlbəttə ki\ elbette ki, sözsüz ki, sansın ki və s.

Xüsusi modal sözlərin oğuz qrupu türk dillərində miqdarı bir o qədər də artıq deyil. Bunlar dildə aktiv şəkildə istifadə olunur, nitqi əlaqələndirməkdə, qarşılıqlı münasibət qurmaqda mühüm yer tutur, modallığın leksik yolla ifadəsinə xidmət göstərir. Bunları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək lazımdır.

Xüsusi modal sözlərin ayrı-ayrı türk dillərində sayı bir qədər müxtəlifdir. Məsələn, N. E. Petrovun yakut dilində apardığı tədqiqatlar göstərir ki, həmin dildə xüsusi modal sözlərin sayı 60-a qədərdir. Bunlara aşağıdakıları misal göstərə bilərik: aata, ayılaakın, ama, araaha, aray, arba, baatı, qarın, bakar, buka (əlbəttə), bıhata və s. (114, s. 39).

Bunlar dildə hazır şəkildə olan modal sözlərdir. Maraqlıdır ki, bütün türk dillərində xüsusi modal sözlərin mənşəyi ərəb-fars dilləri ilə bağlıdır. Belə görünür ki, türk dillərində, əslinə qalanda, xalis modal sözlər olmayıb. Xalis modal sözlər fikrimizcə, türk dillərinin sonrakı inkişafında danışanın söylədiyi fikrə münasibət fonunda meydana gəlmişdir. Amma bununla belə, ənənəvi hal almış və xalis, xüsusi modal sözlər kimi təsdiqlənmiş modal sözlərin hər biri üzərinə ayrıca dayanmağı məqsədəuyğun sayırıq.

«Sobstvenno modalğnie slova-gto slovarnie ediniüu lişennie nominativnoy semantika i upotreblenie tolgko dlə vırajeniə otnoşeniə qovorəheqo...Xarakteroy çertoy sobstvennoqo modalğnix slov əvlətsə mnoqoznaçnostğ ix preobladaöheqo bolğşinstva. Çem abstaktnee semantika slova, tem çəhe proələtsə funküionalğnoe ottenki eqo znaçeniy. Gto obcəsnətsə tem, çto modalğnost vseqo predlojeniə sostavlətsə iz svoeobraznoqo perepleteniə i vzaimedeystviə znaçeniy razliçnix sredstv vırajeniə

modalğnosti, imeöhixsə v sostave dannoco predlojenia, i pri gtom abstraktnə semantika modalğnoqo slova priobretaet ili inoy noviy ottenok (114, s. 139).

Xüsusi modal sözlərin xarakterik xüsusiyyətlərini aydın dərk etmək üçün onları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Belki modal sözü. Türk dilində **belki** formasında görünən bu modal söz Azərbaycan dilində **bəlkə**, qaqauz dilində **bekim** şəklindədir. Məs.: Nə istəyir camaat? **Bəlkə** bezib canından? Şikayətə çıxıbdır **bəlkə** güzəranından? **Bəlkə** boş dükanları dolu görmək istəyir? **Bəlkə** qazandığından çox götürmək istəyir? (B. Vahabzadə), **Bekim** da xic qelmeycek o qunnar! (N. Baboqlu)

Bəlkə\ belke modal sözü xüsusi modal sözlər sırasına daxildir. Güman, şübhə, ehtimal bildirir. Danışan şəxs yalnız ehtimal şəkildə güman edir ki, xəbər verilən mümkün olsun, amma xəbər verilənin reallığına əmin deyildir. (34, s. 134-136).

Ümumxalq dilində «bəlkəm əkiblər, birməyib» ifadəsinin işlənməsi bir daha sübut edir ki, modal sözlərin əksəriyyəti türk dillərində qədimdən işlənilib, müxtəlif mənə çalarlıqları (güman, şübhə, ümid və s.) ifadə edir. (....).

Bəlkə (bəlkə də) xüsusi modal sözü oğuz qrupu türk dillərində məzmun etibarlı ilə amorf, yəni daşlaşmış formada mövcud olan vahidlərdəndir. Modal söz olmaq əlamətini sona kimi qoruyub mühafizə etmək cəhətinə malikdir. Oğuz qrupu türk dillərində həmin modal söz fonetik cəhətdən fərqli formalarla çıxış edir. Məs; (A) bəlkə. Bəlkə mən yanılmışam, əzəldən yoxdur oğlum (S. Rüstəm); (Tm) Belki, ol xem senin biceen qövündəşdir (B. Kerbabaev); Ol xatı, belki, özünün in qolay adamlarına yazandır, belki ya çaqalarına yazandır (B. Kerbabaev) (54); Belkem, qarbak- qurbak ederie («Sovet edebiatı» curnalı»). (T) (Q) Bekim, beeneyeek (ola bilsin, bəlkə bəyənjək; QRMS). Qaqauzja- Rusja- Moldavanja slovar.

Bəlkə dilənçisən, bəlkə kürəkçi,
Bəlkə qəhvəçisən, bəlkə çörəkçi,

Bəlkə...Bəlkə... Yordu **bəlkələr** məni

Doğrusu bir qədər unuttum səni. (Əli Tudə)

«Bəlkə» modal sözü göründüyü kimi, çox təkrarlanır.

Digər nümunələrə də baxaq:

Bəlkə...Bəlkə mən də dincəlim bir az (Əli Tudə)

Bəlkə tükənmişdir sözlərin tamam,

Bəlkə qurumuşdur könlündə ilham.

Bəlkə mövzu yoxdur, bəlkə çətidir.

Qaqauz şairi D. Karaçobanın da şeirlərinin dilində bekim modal sözünə rast gəlmək olur:

Yok saalın da **bekim**,

az iplik iyinda mi?

Xiç paalı ban diydim

osa ureena mi?

O işlerdi **bekim** susuz,

zeettaydi da

o korkusuz

Bəlkə sənətini sevmirsən indi? (Əli Tudə). **Bəlkə** modal sözü. Ərəb mənşəlidir. **Bəlkə** modal sözünün müxtəlif türk dillərində orfoqrafiyası- fonetik variantları belədir: **bəlki|bəlkim (qaz.)-balkim (qırğ.)- balki (özb.)- bəlki|bəlkim (uyğ.)** Balki modal sözü özbək və uyğur dillərində həmçinin ziddiyyət bağlayıcısının funksiyasında çıxış edir: U senqaqına emas, balki menqa xam erdam kildi (özb.), Pəkət bu yərdə, Leninqrادتلا əmas, bəlki şundakla pütkül komsomolğa eytiş kerək (uyğ.). (108, s. 12).

Bəlkə modal sözü güman bildirir. C. Deni qrammatikasında belki sözünü (bel «bien mieux»+ki- ola bilsin, mümkün mənalarında işləndiyini göstərir (C.Deni. Qr., 455). Məs.: Benden yirmi belki, yirmi beş yaş büyüktü (S.Üstüngel).

Belki sözü müqayisə edilən dillərin sual cümlələrində də işlədilir. Məs.: Bu işi biz de becereriz belki? (A. J. Emre, 470). «Türkmen dilinin sözlüqi»ndə bəlkə modal sözünün üç variantı (belke\\belkem\\belki): Belki, arzile kabul edersin! (B. Kerbabaev) göstərilir (s. 62).

Belki sözü da\də ədatı ilə yanaşı işlənərək ehtimal mənasını gücləndirir: Bəlkə də qaytardılar. Belki de hiç gelmez.

Türk dillərində belki ehtimal, ihtimal ki, şayət sözləri ilə sinonim cərgə yaradır. Məs.: Bəlkə gəlmədi\\Ehtimal ki, gəlmədi// güman ki, gəlmədi.

«Bəlkə» modal sözü bilmək, bəlli kəlmələri ilə kökdəşdir, bilmək feli zəminində əmələ gəlib, lakin qətiyyət yox, şübhə bildirir, bilmək sözünün həm forma, həm də mənaca dəyişmiş formasıdır (37, s. 53).

Türkmən dilində də **bəlkə** modal sözünün qaqauz dilində olduğu kimi 3 variantı mövcuddur: belke\\belkem\\belki. Ol xatı, belki, özünün in qolay adamlarına yazandır, belki, ayalına ya çaqalarına yazandır (B.Kerbabaev). Belkem, arzıle kabul edersin! (B. Kerbabaev), Belke, ol xem senin bilen qövündəşdir (B. Kerbabaev). Eyni müəllifin «Ayqıtlı gdim» romanından seçilmiş nümunələr də göstərir ki, türkmən dilində modal sözün orfoqrafiyasına bir o qədər də fikir verilmir, qeyd olunduğu kimi üç variantda müşahidə olunur.

Bu xüsusiyyət türk və Azərbaycan dillərini türkmən və qaqauz dillərindən fərqləndirir.

Əlbəttə\\əlbəttə\\əlbet, albette (əlbəttə ki) modal sözü. Semantikasına görə xüsusi (xalis) modal sözlərdəndir. Ərəb mənşəlidir, hər halda, şübhəsiz, mütləq mənalarında işlənir. Müqayisə edilən dillərdə fonetik tərkibcə bir neçə formadadır: əlbəttə\\əlbet\\əlbəttə\\əlbəttə\\əlbette. Bu modal söz söyləyənin müəyyənləşdirdiyi fikrin gerçək varlığa münasibətini bildirir. Konkret mənası təsdiq modallığını leksik yolla ifadə etməsidir. Təsdiqin reallığı həmin modal sözlə də müəyyən edilir. Məs.: (A) Dilim türki, sözüm sadə, özüm səhbayə dildadə, Mənim tək şairin, əlbət, olar kasad bazari (M. Ə. Möcüz); (T) Elbet bir başkanın yatağı başında gene bir araya gələriz (R. N. Güntekin); Elbette askerlik zamanı gelmişdir (R. N. Güntekin);

Əlbət formasında ara söz kimi çıxış edəndə yəqinlik modallığını ifadə edir: Əlbət, bunda bir sirr var. Gəlmişəm mən qapına Əlbət, bir müşkülüm var (Bayatı). Sevgisiz, yoldaşsız bir gözəl kimi; Sükuta qərq olub yaşardın, əlbət (M. Dilbazi).

Bu cümlələrdəki əlbət sözünü yəqin (ki), görünür (ki) modal sözləri ilə də əvəzləmək mümkündür.

«Ki» bağlayıcısı ilə birgə işləyəndə təbii ki, şübhəsiz anlamlarını əmələ gətirir: (A) Əlbət ki, on il bundan qabaq belə proyekt mühüm idi (Mir Cəlal); (T) İnkişafı zərflə doğrudur: Əlbəttə gəlməlidir. Getmək əlbəttə lazımdır. - Bir belə adamın içində yəqin; Əlbəttə bədnəzər var, oynamasın (Q. Zakir).

Cümlədə ara söz funksiyasındadır, şübhə, təbii əhval-ruhiyyə ifadə edir: O, əlbəttə, haqlıdır. Əlbəttə, mən heç özümü səndən əskik adam bilmirəm (J. Jabbarlı).

Yəqin(ki) modal sözü. Xüsusi modal sözlərdəndir. Şübhə, güman bildirir. Müqayisə edilən dillərdən fərqli olaraq Azərbaycan dilində bunun köhnə forması da (yəqinən) olmuşdur. Məs.: Hər kim ki, getməyibdi, yəqinən gedən bilər; Guya ki, bir behiştə yaylağı Gəncənin (Aşıq Abas).

Yəqin modal sözü ehtimal, ola bilsin, görünür mənalarını ehtiva edir. Bu mənada çox vaxt «ki» ilə işlənir. Məs.: (A) Əhvalatı, yəqin, sən də eşitmişən. Yəqin, kino da olacaq. Yəqin ki, cavanlığını xatırlayır. Yəqin ki, mənə müzakirəyə çağıracaqlar (H. Mehdi)

Yəqin modal sözündə də zərfə doğru inkişaf meyli var. Zərf kimi bu şəksiz, şübhəsiz, səhih mənalarını təsbit edir: Yəqin demək olar ki, ramazan ayı müsəlmanlardan ötrü yemək ayıdır, qonaqlıq ayıdır, toy-bayram ayıdır (C. Məmmədquluzadə); Bəllidir yerimiz yəqin divana (H. K. Sanlı).

Yəqin modal sözü cümlənin xəbəri ola bilir. -Dır şəkilçisini qəbul etdikdən sonra: Bu hüsnü lətafətdə yəqindir bəşər olmaz (S. Ə. Şirvani).

Bu cəhəti nəzərə alan Z.Əlizadə həmin məsələnin üzərində xüsusi dayanaraq yazır ki, yəqin modal sözü keçid səciyyəlidir. Bu söz, cümlənin quruluşundan və məzmunundan asılı olaraq ya müstəqil söz kimi, ya da etmək, olmaq köməkçi felləri ilə birləşərək, birləşmə şəklində müstəqil, tamhüquqlu cümlə üzvü kimi çıxış edir. Yəqin sözü ki ədatı ilə birləşəndə isə yəqin sözünün malik olduğu keçid xasiyyət uzaqlaşır. Belə ki, yəqin ki modal birləşməsi heç bir dəyişikliyə uğramır və cümlə üzvü kimi çıxış edə bilmir, yalnız donmuş, amoflaşmış modal birləşmə kimi işləyə bilər (36, s. 107).

Guya modal sözü. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində «guya» bağlayıcı kimi verilir (ADİL, 3 j., s. 2002). Guya bilmirsən. - Axurun içində guya kəfənə bürünmüş bir şey

naçalnikin gözünə sataşdı (C. Məmmədquluzadə); Mirzə Mustafa cəsarətlə gəlib onun qabağında əyləşdi, guya ki, heç naməhrəm deyil (E. Sultanov); ...guya Gülgəz bacı Gülbənizə deyib ki, mənim ər evində oturduğum axırsız şeydir (İ. Hüseynov).

Sanki, elə bil sözləri ilə sinonimdir. Məs.: Guya bu işi kendisi görmüş (T), Guya məni tanımır (A)

Türk dilində bu modal söz gibi qoşması ilə eyni cümlədə işlədilir: Guya bilmiyormuşum gibi sordum (Guya bilmədiyim kimi soruşdum) **Elə bil ki** modal sözü. Bu modal söz söyləyənin öz fikrinə qarşı münasibətini ifadə edir. İki formada- elə bil və elə bil ki formalarında özünü göstərir. (A) Bu balaca Cavanşir elə bil ki, yumaqdır.

Sanki modal sözü. (A) Sanki dağ hünəri, dağ əzəməti

Dağın havasından doğur cahana

Sanki dağ ilqarı, dağ məhəbbəti

Dağın baxışından yağır cahana...(Əli Tudə)

(Q) Gilmam... Da kim bilirdir sanki (D. Tanasoqlu)

Madam ki modal sözü. Ərəb mənşəlidir. Cümlənin əvvəlində gəlib, məzmununda güzəşt olmayan cümləyə güzəştlik xüsusiyyəti verir. Məs.: Madam ki, . . . insanlar məkr və təsvir ilə öz məqsədlərinə yetişirlər, nə səbəbə mən hiylə qarşısında hiylə qarşısında hiylə işlətməyim? (C. Cabbarlı); Madam ki, açıq söhbətə çağırırsan, bu da sənin üçün açıq söhbət (İ. Hüseynov).

İnsafən modal sözü. Ərəb mənşəlidir. İnsafla deyilsə, düzü deyilsə, həqiqətdə (təsdiq bildirir). İnsafən o, yaxşı işçidir. İnsafən Şahmar da nə xasiyyətə, nə də boy-buxunca pis oğlan deyildir (B. Bayramov).

Məsələnməsələmesela modal sözü. Ərəb mənşəlidir. Cümlədə bir şeyin şərhinə dair misallar vermək üçün işlədilir. Əşyanın adını bildirən sözlərə isim deyilir, məsələn: quş, ev, adam və s.

Fikrən modal sözü. Ərəb mənşəlidir. Fikirləşərək, fikirlə, fikrində, zəhnində düşünərək. Fikrən bir şey düşünüb demək.

Şəmsiyyənin məqsədini fikrən müəyyən etməyə çalışdı (M. İbrahimov)

Bunlar Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində ya bağlayıcı, ya da zərf kimi verilmişdir.

İttifaqən modal sözü. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu sözün iki mənası göstərilmişdir: ittifaqən-zərf, birləşərək, birgə, həmrəyliklə, yekdilliklə; ittifaqən, zərf, təsadüfən, gözlənilmədən, birdən. İttifaqən külək övrətin çadrasını başından atdı (Ə. Haqverdiyev), İttifaqən Qurbanqulunun bacısı azarlayır (T. Ş. Simurğ); İttifaqən bu gün Cahanın nə atası və nə qardaşı ilə anası evdə var idi (İ. Musabəyov) (5, s. 440).

Əksinə modal sözü. İzahlı lüğətdə iki mənası verilmişdir: 1. Tərsinə, ziddinə. Əksinə hərəkət etmək... Gün dağlara düşəndə, günün şəfəqi dağların gah bu tərəfini şölələndirib o tərəfinə qara kölgə salır, gah da əksinə (C. Məmmədquluzadə); 2. Deyilənin və ya nəzərdə tutulanın, gözlənilənin və s. -nin tam tərsinə: Qüvvələrimiz nəinki azalmadı, əksinə, daha da artdı. Maşının sürətini azaltmaqdanısa, əksinə, daha da artırdı. Əksinə, Zeynəb qarı çox qoçaq bir qarı idi (S. S. Axundov) (5, s. 250).

Xüsusən, xüsusilə modal sözləri. Ərəb mənşəlidir. «Xüsus» sözüdür, xas olma, məxsus olma; məxsusluq, bir şeyə və ya şəxsə aid olma mənasındadır. Məs.: Qumru çox azdanışan, xüsusən müavinlə söz güləşdirməyən bir arvad idi (Ə. Əbülhəsən); Əzizin tezyetişən pambıq kollarını becərməsi kolxozçuların hamısını, xüsusilə Sərvinazla Muradı çox sevindirirdi (Ə. Vəliyev).

Haşa modal sözü. Ərəb mənşəlidir. Olmasın, allah eləməsin, allah göstərməsin, ...uzaq (Qəmər deyirdi:) Haşa...Min il zindəndə çürüsəm də evləndi yoxdur (nağıllardan); Dolandım dünyanı, gəzdim baş-başa; Sənin kimi gözəl görmədim haşa (Aşıq Ələsgər).

Sübhəsiz kilsüpesiz modal sözü. Ərəb mənşəlidir. Mütləq, şəksiz, əlbəttə, təbii modal sözləri ilə sinonimlik təşkil

edir. Məs.: O, şübhəsiz, doğru deyirdi. Şübhəsiz, mən onu təhqir etmək istəmirdim; Şübhəsiz ki, hamının işlədiyinə baxmayaraq, bu işlərdə böyük fəaliyyəti olmuşdur (H. Seyidbəyli).

Gərək\lgerek sözün. İsim kimi yaraq, silah, ləvazimat mənasında indi də işlənir. Məs; gərəyini götürdü. - Min gün yaraq, bir gün gün gərək (məsəl)

Bu sözün digər funksiyaları da mövcuddur. Cümlədə mənasında işlənir; (Şəhrəbanu xanım)... Müsyö Jordana qoymaq gərək, yağ gərək, axşama plov gərək, bozartma gərək (M. F. Axundov). Feldən əvvəl işlənərək, onun ifadə etdiyi işin, hərəkətin olmamasının və ya olmasının arzu edildiyini bildirir; Gərək gedim. Gərək o sözü deməyəydim. Nəhayət bu söz gərək ki, modal söz funksiyasında arzu, təkid, bir şeyə və ya hadisəyə qarşı can atmaq, vaciblik, zərurət, təsdiq və ehtimal mənalərini ifadə edir. Məs.: Başımda şal otağa girdim, gərək ki, suqabını götürmək istəyirdim. (M. S. Ordubadi)

N.K.Dmitriyev qeyd edir ki, gərək modal sözü türk dilində gərək- gərək kimi işlənib, bağlayıcı funksiyasını da daşımışdır (85, s. 62). Müasir Azərbaycan dilində də «gərək» bağlayıcısı vəzifəsində işləyə bilər. Məs; Gərək dost, gərək düşmən. Buradakı «gərək» sözünü «həm», «istər» bağlayıcıları ilə də əvəz etmək mümkündür.

Qaqauz dilində xəbərin tərkibində **laazım** modal sözü işlənir. Bu modal söz qaqauz dilində hərəkətin vacibliyini ifadə edir: Laazım,-demiş,-bu bakırı altın paraylan qotureim o adama, ani evi sattı bana (118, s. 106). Türk dilində də gerek modal sözünün qarşılığı kimi lazım modal sözü şəxssiz cümlənin tərkibində istifadə olunur: Yarım saat sonra çıkmak lazım buradan. Onu görmək və bütün bunları anlatmaq lazım.

Müqayisə et, digər türk dillərində: Maturluktan elek baturlyk kərək (başq.); Otun kerek, su kerek nan kerek (qazax); İşçi gucuzi gerek (türkmən); Kasalxonaga borış uçun unğa ruxsat kerak (özbək); Alarğa benim altyn kullarum kirək (tatar) və s.

Gərək\lqerek, lazım, mümkün, bar\lvar, yok\lyox mutlak\lmütləq, tiyiş sözləri türkoloji əsərlərdə təkcə modal söz kimi yox, həmçinin predikativlər adı altında da nəzərdən keçirilmişdir (63, s. 2.; 116).

«**Qrammatika turkmenskoqo əzika**» (1, Aşxabad, 1970, s. 449) əsərində modal sözlər ədatlarla qarışıq salınmışdır.

Müxtəsər\lmüxəsər ki modal sözü. Ərəb mənşəli sifətdir. 1) təfsilsiz yığcam, qısa (müfəssəl ziddi). Müxtəsər məlumat. Müxtəsər məktəb. // Zərf mənasında. Bir açıq kağız alıb kəndimizə, Molla Cəfər rəfiqimizə müxtəsər yazdım. (J. Məmmədquluzadə). «Müxtəsər» sözü modal (ara) söz məqamında- xülasə, sözün qıyası» anlamında; Müxtəsər, qarı ayağa durdu. (Nağıl) Müxtəsər, biz hər ikimiz Danabaş kəndinin sakiniyik (C. Məmmədquluzadə).

Güman ki modal sözü. Fars mənşəlidir. Lazımınca əsaslanmış fikir, zənn, ehtimal; şübhə, şəkk; ümid, istək, arzu mənasındadır. Biz bu mənalar içərisində modal mənaya dair misal verməklə kiyaətlənəcəyik: Güman ki, həyatın şirinliyi bundan sonra olacaq (İ. Kazım). İndiyə kimi, türkoloji dilçilikdə yalnız modal söz kimi göstərilən bu söz də isim kimi də işlənə bilir, bu da həmin sözün keçicilik xüsusiyyətini göstərir (ADİL-ə, 3-cü cildə, səhifə 211- bax).

2.2. Modal sözlərin struktur tipləri və derivatları

Morfoloji tiplərinə görə oğuz qrupu türk dillərinin modal sözlərini iki qrupa bölmək olar:

1. İsmi modal sözlər.
2. Feli modal sözlər

İsmi modal sözlər fel olmayan nitq hissələri ilə isimlə, sayla, əvəzliklə, sifətlə və zərflə bağlı olanlardır. Feli modal sözlər isə fellə əlaqədardır.

Oğuz qrupu türk dillərində modal sözlər quruluşca müxtəlifdir. Quruluşca həmin sözləri aşağıdakı qruplara

ayırmaq olar: 1) sadə modal sözlər: təbii\ tabii, qaliba, oysa, məgər\ meger, bəlkə\ belki, guya və s.

2) düzəltmə modal sözlər: mənəcə\ men-
ce\ bence\ banca, bizcə, zənnimcə və s.

3) tərkibi modal sözlər: genelliklə söylərsək, hər halda\ her halde, mənim fikrimcə\ benim fikrimce, bundan dolayı, bu nədənle, neçə olsa\ nasıl olsa da

4) modal birləşmələr:

Ayrı-ayrı dərslük və dərslük vəsaitlərində modal sözlərin quruluşu müxtəlif şəkildə izah olunur. Məsələn, M. Hüseyinzadə modal sözlərin quruluşu haqqında yazır: «Modal sözlər bir sadə və ya düzəltmə sözdən ibarət olduğu kimi, iki və daha artıq sözdən də ibarət ola bilər» (35, s. 304).

Müəllif sadə, düzəltmə modal sözlərlə birlikdə aşağıdakı sözləri də nümunə göstərmişdir: doğrusu, əlbəttə, şübhəsiz, həqiqətən, düzü, görünür və s.

Dərslükdə iki və daha artıq sözdən ibarət olanlar da belə göstərilir; bağlayıcılarla birlikdə işlənənlər; əlbəttə ki, yəqin ki, şübhəsiz ki və s.; ədatlarla işlənənlər: bəlkə də, doğrudan da və s. (35, s. 304).

Türk dillərində modal sözlərin quruluş bölgüsündə fikir birliyi yoxdur. Azərbaycan dilçisi K. Hacıyev modal sözləri quruluşca sadə, düzəltmə və funksional düzəltmə, tərkibi olmaqla 3 qrupa ayırılır. Bu bölgüdə «funksional düzəltmə» termini başa düşülmür (34, s. 136).

R. Rüstəmov müasir türk ədəbi dilinin leksik- qrammatik tərkibinə nəzərən modal sözləri quruluşca sadə və düzəltmə olduğunu göstərir. Düzəltmə modal sözlərə tərkibi modal sözləri və söz birləşmələrini də daxil edir. (30, s. 50)

N. Şarşeev qırğız dilində modal sözləri quruluşca «kök modal sözlər», «sözdüzəldici şəkilçilərlə əmələ gələn modal sözlər» olmaqla 2 qrupa bölür. Müəllif burada modal sözlərin qrammatik əlamətlərini nəzərə alıb (136, s. 13-15).

Z. Əlizadənin Azərbaycan dilində modal sözləri quruluşca sadə, düzəltmə, tərkib halında olan modal sözlər və ya mürəkkəb modal sözlər bölgüsünü düzgün hesab edirik. (36, s. 90, 91).

Bir bu bölgülərdən fərqli olaraq, oğuz dillərində modal sözləri quruluşuna görə sadə, düzəltmə və tərkibi olmaqla qruplaşdırmağı məqsədəuyğun sayırıq.

1. Sadə modal sözlər. Belə modal sözlərin tərkibi köklərdən ibarətdir. Məsələn; bəlkə, xülasə, nəhayət, əlbəttə (A); təbii, belki, qaliba, oysa (T); elbet, bekim, beki, belki, sada, osa (Q).

2. Düzəltmə modal sözlər. Belə modal sözlərin tərkibində müxtəlif morfoloji göstəricilər daşlaşmış şəkildədir. Məs.: demə, əvvələn, olmaya, sözsüz (A); məsela, elbette, zaten, esasen (T); dozrudan, hökmən, hakikatdan, elbetde, axiri (Tm), acaba, butakım, bezbəlli (Q)

A.M. Şərbak bir sıra düzəltmə modal sözləri də sadə modal sözlərin sırasında vermişdir. Amma müəllif modal sözlərin tərkibində türk dilinə məxsus morfoloji elementlərin işləndiyini də göstərmişdir. (Şərbak A. M. Oçerka po sravnitelnoy morfoloqii törkskix əzıkov (Narejje, sluissebnie çasti reçi, izobrazitenie slova). Ə. İzd. Vo «Nauka», Leninqradskoe otdelenie, 1987, s. 47.)

Məsələn, deməli (A), demək (T), deyəsən (A), görünür (A), olur (Q), doğrusu (T), ihtimal (T), əhtimal (Tm).

R. Rüstəmov türk dilində düzəltmə modal sözlərin **ki** və **da**, **də** ədatlarının iştirakı ilə əmələ gəldiyini (məs; güya ki, meğər ki, belki de) yazır (30, s 50).

Qırğız dilçisi N.Şarşeev yazır; «Proizvodnie modalnie slova obrazovani pribavleniem k leksiçeskomu kornö affiksov. Xotə affiksi v proizvodnix modalnix slovax slimis s kornəmi, vse je oni moqut bıt vıdelenı, i korni pri gtom soxranəöt leksiçeekeoe znaçenie. No pri çlenenii modalnix slov terəetsə ix modalnost. Müəllif düzəltmə modal sözlərə qırğız dilində aşağıdakı misalları göstərir; aytmaqçı, aytalı, boljelu,

geje, kıskası, körüqət, menimqe, şeksiz, dirinçiden, gkinçiden və s. (136, s. 14).

Göründüyü kimi, modal sözlərin quruluşundan danışılarda, türkoloqlar, adətən, düzəltmə və mürəkkəb terminlərindən müəyyən dərəcədə qaçaraq tərkibi, söz birləşməsi və s. şəklində olan modal sözlər ifadələrini işlədirlər. Onlar modal sözlərlə müəyyən bağlayıcı və ya ədatların birlikdə işlənməsini tərkibi modal sözlər kimi verirlər. Məsələn; yəqin ki, doğrudan da, əlbəttə ki\əlbəttə ki, şübhəsiz ki\şübesiz ki və s. Birləşmə şəklində olanlara isə: daha doğrusu, sözün kısqası\lafın kısqası\lafın kısqası, necə deyirlər\nasıl derlər, nə olaydı, əslinə baxsan\aslına baxsan, kim bilir və s. tipli ifadə və cümlələri aid edirlər.

Əlbəttə, modal sözlər köməkçi nitq hissəsi olduğu üçün onların quruluşca düzəltmə və mürəkkəb növündən bəhs etmək o qədər də düzgün olmaz. Türkoloq F. Zeynalov bu haqda yazır ki, əgər əsas nitq hissələrinə sözdüzəltmə prosesi xasdırsa, köməkçi nitq hissələrində bu yoxdur. Köməkçi nitq hissələrinin əmələ gəlməsi şəkilçilər vasitəsi ilə olmur, bu və ya digər nitq hissəsi müstəqil mənalı söz öz leksik mənasını itirir və beləliklə, onun sintaktik vəzifəsi də dəyişir ki, bununla da köməkçi nitq hissələri meydana gəlir (16, s. 40).

Oğuz qurupu türk dillərində düzəltmə modal sözlərin aşağıdakı qrammatik əlamətlərini göstərmək olar:

a) **siz- şəkilçili düzəltmə modal sözlər:** şeksiz(A), şübhəsiz(A), gümansız(A), sözsüz(A), şübesiz (Tm), seksiz (T), şübesiz (T), şüpesiz (Q) .

b) III şəxs mənsubiyyət şəkilçili düzəltmə modal sözlər: kısqası(A), kısqası (T), doğrusu (A), doğrusu (T).

s)- ən-en şəkilçili düzəltmə modal sözlər: məsələn (A), əvvələn (A), həqiqətən(A), ittifaqən (A), insafən (A), vaqien (A), təxminən (A); zaten (T), esasen (T), əsasən (A), xususən (Q).

d) -ca-çə şəkilçili düzəltmə modal sözlər: mənçə, sənçə, bizcə, bircə (A), benimca, bizimce, fikrimce (T); banja, menje (Q); mençe, senje (Tm).

Qaqauz dilində digər oğuz dillərindən fərqli olaraq «inca» şəkilçili (sizinca), «cesina» şəkilçili (bizimcesika) modal sözlər də işləkdir. (bax; Qaqauzsko- ruskko- medavekiy slovar M. 1973. s.)

e) -malı,-məli şəkilçili düzəltmə modal sözlər: deməli (A), demeli (T), olmalı (Q), deməli (Tm).

z) -lə şəkilçili düzəltmə modal sözlər; ümumiyyətlə (A), genelliklə (T).

q) -mək şəkilçili düzəltmə modal sözlər: demək (A), demek (T), diymək (Tm).

g) -ü şəkilçili düzəltmə modal sözlər: düzü (A).

ğ) ll şəxsin şəkilçisi ilə düzələn modal sözlər: deyəsən (A), görəsən (A), deyesen (Tm).

k) -mə şəkilçili düzəltmə modal sözlər: demə (A), olmaya (A), deme (Tm).

L) -ır şəkilçili düzəltmə modal sözlər; olur (Q).

y) -m,-ım şəkilçili düzəltmə modal sözlər; bekim (Tm), bekim, belkim, butakım (Q).

t) - ki elementli düzəltmə modal sözlər; sanki (A), sanki (Q), sanki (T)

Qaqauz dilində güman bildirən «sanki» modal sözü ilə yanaşı, «sankim», «sansım» modal sözlərindən də istifadə olunur. Sansın ban bilerim (Qaqauzsko- ruskko- moldavskiy slovar. Moskva, 1973, s. 397)

Modal sözlərin oğuz qrupu türk dillərində quruluş növlərindən biri də tərkibi və ya mürəkkəb olanlardır. Tərkibi (mürəkkəb) modal sözlər iki və daha artıq sözün və yaxud modal sözlə digər nitq həssələrinin birləşməsindən yaranır.

K. Hacıyevin fikrincə, tərkibi modal sözlər mürəkkəb və leksikləşmiş sabit tərkiblərdən ibarətdir. Belə mürəkkəb modal sözlər – modal sözlə ədatın, bağlayıcının, qoşmanın birləşməsindən əmələ gəlir.

K. Hacıyev Z. Əlizadədən fərqli olaraq tərkib halında olan modal sözlərin yalnız modal sözlə ədatın birləşməsindən əmələ gəldiyini məhdudlaşdırmır.

A. M. Şerbak bu cür modal sözləri «sabit modal birləşmələr» adlandırır və aşağıdakı misalları nümunə göstərir; qısa desək, ümumiyyətlə desək (A), hər ihtimalə qarşı (T), bir sözlə (A), bir sözlə (T), hər halda (A), hər halde (T) və s. (Şerbak A. M. Göstərilən əsəri, s 47).

N. E. Petrov yakut dilində modal birləşmələrə aid böyük bir monoqrafiya yazmış onları təsvir etməklə yanaşı mənə və sintaktik funksiyalarını da müəyyənləşdirmiş, eyni zamanda modallığın ifadəsində onların yerini təyin etmişdir (115).

Oğuz qrupu türk dillərində modal birləşmələr modal sözlər kimi, danışanın söylədiyi fikrə obyektiv və ya subyektiv münasibət bildirir.

N. E. Petrov əksəriyyət modal birləşmələrin tərkibi mürəkkəb modal sözlərdən ibarət olduğunu bildirir və onların öyrənilməsini dil modallığının leksik- qrammatik ifadə vasitələrinin nəzəriyyəsinə, mənşəyini aşkara çıxarmaqda çox vacib sayır. (115, s. 5.)

Qeyd edək ki, türkologiyada modal birləşmələr N. E. Petrovun monoqrafiyasını nəzərə almasaq, ayrı-ayrı türk dillərində hələ də öyrənilməmişdir. Bizim bu tədqiqatımız oğuz qrupu türk dillərinin materialları əsasında modal birləşmələrinin də struktur-semantik inkişafını izləməyə imkan verə biləcək. Adətən belə birləşmələrə modal sözlərin tərkibində nəzər yetirilmişdir. Hətta tədqiqatlarda hansı dildə modal sözlərin, eləcə də modal birləşmələrin miqdarı da göstərilmişdir. Məsələn, özbək dilində statistik hesablamalara görə 115 modal söz və 24 modal birləşmə vardır. Alman dilində isə 80 modal söz və 34 modal birləşmə mövcuddur (122, s. 18.).

Modal birləşmələr, hər şeydən əvvəl, söz kompleksidir, bunlara cümlə üzvlərinin arasında rast gəlinir, bu və ya digər dərəcədə modal mənaları ifadə edir. Bu cəhətinə görə belə

birleşmələri qrammatikda «ara sözlər» də adlandırılır. Həm «ara sözlər», həm də «cümlənin ara üzvləri» sintaktik hadisədir və sintaktik anlayışları ifadə edir.

Ara sözlər və ara cümlələr modallığın sintaktik üsulla ifadə vasitələrindəndir. Burada morfoloji elementlərin də payı az deyil. Demək, sintaktik hadisələr morfoloji hadisələrdən törəmədir. Modal birleşmə morfoloji səviyyənin, ara birleşmə isə sintaktik səviyyənin məhsuludur.

Modal birleşmənin komponentləri arasında qrammatik əlaqə özünü göstərir. Belə birleşmələrdə sabitlik mövcuddur. Məsələn, türk dilində «benim fikirimcə», Azərbaycan dilində «mənim fikrimcə» xüsusi tip söz birleşməsidir, türkmən dilində bunu «svobodnie vvadnie slovosocetaniə» adlandırılır (135, 1965, s. 6.).

Yuxarıdakı modal birleşmələr artıq qrammatikləşmiş vəziyyətdədir, sərbəstliyinə görə ara modal söz birleşmələrindən fərqlənir, onların komponentləri nominatik mənasını və leksik- sintaktik tamlığını saxlayır. Onlar iki və daha artıq komponentdən ibarət olur və sintaktik funksiyasına görə adi söz birleşmələrindən fərqlənir. N. E. Petrovun fikrincə, «modalnie soçetaniə- v preebladaöizem svoem bolşinstve leksiçeski i sintaksiçiski nerazlojime kompleksı. Gto, po suşestvu, po svoey semantike i otçasti strukture slojeno- sostavnıe modalnie slova. Odnako strukture modalnıx soçitanıy v çelem ne sootvetistvuet tradiüionnomu ponətiö terminov «slovo» ili «sostavnıe» (t. e. Slojenıe) slovo». İ. po gtoy pıçıne za nımı belee udobno zakrepiť termin «modalnie soçitanıe» (115, s. 17.)

Beləliklə oğuz qrupu türk dillərində modal birleşmələri formal- struktur əlamətlərinə görə bir neçə qrupa ayıra bilərik:

1) tərəfləri adlardan ibarət olanlar; sözün kıçası, sözün kəsəsi, sözün düzü (A), lafın kıçası\ sözün kıçası (T); sözün doğrusu, bir sözlə (A).

2) ikinci tərəfi şərt şəklində olanlar: mənə qalsa\ bana kalırsa, heç olmazsa\ hiç olmazsa, tabiri caizdirse, düzüne qalsa\düzünə kalsa və s.

3) ikinci komponenti feli sifət şəkilçili: mən bilən (A), ben bilen (T), ban bilen (Q).

ikinci komponenti feldən ibarət: kim bilir (A)\kim bilir (T), ola bilsin (A)\ ola bilir (T), fark etməz (A,T), farkı yok (T),zənn edirəm (A)\ zann ediyorum (T), ele alalım (Q).

Modal sözlərin derivatları. «Derivat» termininin mənası törəmə, ilkin sözdən yeninin törəməsi» deməkdir. Bu anlayışı modal sözlərə də aid etmək olar. Belə ki, bir sıra modal sözlər öz əvvəlki formasını dəyişməklə yanaşı, mənanı mühafizə edərək hər ikisi dildə fəaliyyət göstərir. Məsələn, Dobrudur\doğrusu\düzü: Doğrudur, demirəm sən mənə nahaq\Zirvəyə bir az tez ujaltdın şeirim! (Əli Tudə), Düzü öz güjümə heyrandım özüm\Sanki bir millətdi mənim gənjliliyim (Əli Tudə).

Modal birləşmələr. Modal sözlərin zənginləşməsində fəal iştirak edən leksik yoldan başqa, oğuz qrupu türk dillərində tam formalaşmamış, keçid mərhələsini təşkil edən bir sıra cümlələrin və cümlə adlandırılan leksik birləşmələrin xalis modal birləşmələr şəklində təşəkkül tapmağa meyl edilməsinə də təsadüf olunduğu göstərilir (36, s. 6).

2.3. Modal sözlərin semantik tipologiyası

Modal sözlər türk dillərində zəngin semantik yük daşıya bilir. Modal sözlərin semantik təsnifində də müxtəliflik hökm sürməkdədir. Məsələn, Azərbaycan dilçiliyində Z. Əlizadə modal sözləri mənasına görə 2 növə ayırır: a) xalis modal sözlər; b) ikili modal sözlər (Əlizadə Z., 1965, s. 89). Özbək dilçisi R. Kamilcanova öz semantikasına görə modal sözləri 14 qrupa bölür. Bu qruplardan modal sözlərin hansı mənalara ifadə etdiyi açıqlanır (100, s. 15-17). Modal sözlərin tarixi

inkışafını izləyən İ.A.Tuyevanın fikrincə, «Semantika modalğnıx slov razvivalasğ putem pereosmisleniə i abstraqirovaniə konkretnoqo leksiçeskoqo znaçeniə. Gtot proüess əvlətsə obhim dlə vsex modalğnıx slov nezavisimo ot toqo, s kakimi çastəmi reçi oni sootnosətsə po obrazovaniö i na osnove kakoy sintaksiçeskoj funküii oni oformilisğ» (131, s. 110-112.).

Ənənəvi ölçülərə görə türk dillərində modal sözlərin mənə növləri, əsasən, iki qrupda təsnif edilir:

1) danışanın özünün müəyyən etdiyi real varlığa münasibətini ifadə edən sözlər. Bu qrupa təsdiq və ehtimal bildirən və bunlara mənaca yaxın, sinonim sözlər daxil edilir;

2) söylənilən fikrə münasibəti bildirən sözlər. Bu qrupa dəqiqləşdirmə, nəticə, ümumiləşdirmə, səbəb, müqayisə mənaları ifadə edən sözlər daxil edilir (36, s. 6).

Oğuz qrupu türk dillərində modal sözləri mənasına görə 2 qrupa ayırmaq olar:

1. Modal sözlər mənaca kateqorik gerçəkliyi ifadə edir. Həmin gerçəkliyi ifadə edən modal sözlər bunlardır: əlbəttə\əlbət, şəksiz, şübhəsiz, sözsüz, doğru, doğrusu, həqiqətən və s.

3. Modal sözlər mənaca problematik gerçəkliyi ifadə edir. Həmin modal gerçəkliyi ifadə edən modal sözlər aşağıdakılardır: ehtimal\ixtimal, şayət, ola bilsin, bəlkə\bəlkə\bəlkem və s.

Oğuz qrupu türk dillərində modal sözləri cümlədə ifadə olunan fikrə münasibətə görə müxtəlif semantik qruplara ayırmaq olar:

1) gerçəkliyə münasibət bildirənlər: a) təsdiq bildirənlər; b) şübhə və güman bildirənlər:

2) emosional münasibət bildirənlər:

3) nəticə bildirənlər:

4) bənzətmə və müqayisə bildirənlər:

Modal sözlərin mənşəyi. Oğuz qrupu türk dillərindəki modal sözlər müxtəlif mənşəlidir. Bu cəhətinə görə modal sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) türk mənşəli modal sözlər
- 2) fars mənşəli modal sözlər
- 3) ərəb mənşəli modal sözlər. bəlkə\|balkim, ehtimal\|ıktımal Ərəb mənşəli modal sözlər bunlardır: bəlkə, ehtimal, mümkün, şakl, tarz (**131, s. 110-112**).

Sadə modal sözlər içərisində ərəb və fars mənşəlilər də çoxdur. Bunlar, demək olar ki, əksər türk dillərində işlədilir: əlbəttə (A, tatar), əlbittə (başq.), əlbette (qazax, qırğız), elbette (türk), elbetde (türkmən), albatta (özbək), alvatta (uyğur), bəlkə (Azərb.), bəlki (qazax), belki (türk, türkmən), balki (qırğız, özbək), axır (Azərb.), axırı (türkmən), oxiri (özbək), ağar (çuvaş), əsasən (Azərb.), esasen (türk), asosan (özbək), asasan (uyğur), həqiqətən (Azərb.), hakikatdan (türkmən), hakikatan (özbək), hakikatan, dərhakikat (uyğur), şübhəsiz (Azərb.), şübhəsiz (türkmən), şubhisiz (uyğur), ehtimal (Azərb.), ixtimal (başq.), ihtimal (türk), əhtimal (türkmən), ehtiməl (özbək),, əhtimal (uyğur), zətən (azərb, türk), lütfən (Azərb., türk), **maalesef** (təəsüf ki) (türk), **bilhassa-** xüsusən (türk) və s. Ərəb-fars mənşəlilər xalis (xüsusi) hesab edilən modal sözlərdir. Amma bunların da, fikrimizcə, əsil modal söz olmasını təyin etmək çətindir. Onu da qeyd edək ki, xalis modal sözlər içərisində ərəb mənşəlilər fars mənşəlilərlə müqayisədə daha çoxdur.

Türk mənşəlilər: deməli (Azərb.), demək (türk), demək (özbək), demək (uyğur),, deyəsən (Azərb.), görünür (Azərb.), körinedi (qazax), körnunot (qırğız), körünüdu (uyğur), buğay (başqırd), boğay (qaraçay-balkar), olur (qaqauz), bolar (qazax), bor (tuvin), polar (xakas), pule (çuvaş), şığar (qazax), çığar (qırğız),, mənje, sənje, (Azərb.), miniçə (qırğız), fikrimçə (özbək), qıçası (Azərb.), kisacasi (türk), kiskisi (uyğur), şaması (qazax), çaması (qırğız), çamisi (uyğur), doğrusu (türk, Azərb.), şekilli (özbək) və s.

Türk mənşəlilər, göründüyü kimi, digər nitq hissələrindən konversiya yolu ilə keçid prosesinə məruz qalmış nitq hissələridir.

Qaqauz dilində modal sözlərin bir çoxu Azərbaycan dilində başa düşülmədiyi üçün onların qarşılığını veririk:

Acaba- məgər; acaba öləmi?

Bezbəlli- deyəsən, əlbəttə, ola bilsin: bezbəlli etecek.

Benimcə-məncə bizimcə\bizimcə\bizimcesinə-bizcə, bizim fikrimizcə bitkidə-nəhayət

butakım- beləliklə

beki\bekim\belkim-bekim, beenecek-ola bilsin, bəlkə bəyənəjək.

Sanki\sankim –məgər

Sansın- sözsüz- Sansın bən bilerim. Bu modal söz qaqauz dilində bağlayıcı kimi də işləyə bilər. Məs.: Adam dapturu qelmiş, sansın uykudan kalktı (QRMS, s. 397).

Şüpesiz yaşamaa

Elbetki, bu memorandumu yazmaa yardım ettiydi kendi Vatikioti xem da Yuşnevskiy, onar çlk çalışardılar becenarcılar için (D. Tanasoqğu)

Elbet, biz da bir xalqız... (D. Tanasoqğu)

Bana qeler, ani maninin sesi üzəer, ilkyaz sızıntısı kibi. (Güneşçik. Uşaklara curnal, sayı 14, 2001)

Modal sözlər «**Qaqauzsko-russko-moldavskiy slovarğ** (77) lüğətində seçilmişdir.

Sinonim modal sözlər. Bu cür modal sözlər eyni mənalı və fərqli formalı vahidlərdən ibarət olur. Məs.: sözsüz- şəksiz-şübhəsiz.

Münasibətlərin ifadə xarakterinə görə oğuz qrupu türk dillərinin modal sözlərini iki qrupa bölmək olar:

1) gerçəkliyi təsdiq edən sözlər: əlbəttə, sözsüz, şəksiz, şübhəsiz və s.

2) hipotetik modal sözlər: bəlkə, bəlkim, mümkün, ehtimal, kərək, görünür və s.

Sinonimlik üslubi məqamları doğurur. Qazax dilçiləri modal sözlərin sinonimlik imkanlarına aşağıdakı kimi yanaşırlar: «Модальные слова и словосочетания, выражающие предположение, выступают как синонимы и образуют синонимические группы. С другой стороны, сближаясь семантически друг с другом, они обладают, помимо основной модальной семантики, множеством оттенков основного значения, характерных для каждого из них. Синонимичность модальных слов свидетельствует о богатстве стилистических возможностей рассматриваемых тюркских языков» (67, s. 176).

G. Mədətova türk dillərində güman modallığının ifadə vasitələri adlı tədqiqatında şübhə bildirən modal sözlərin sinonim cərgələrini müəyyənləşdirmişdir. Müəllif yazır ki, güman-şübhə modal sözləri sinonim cərgələrdən yaranır: güman, şübhə modal sözləri həmçinin inam, mümkünlük, şübhə və s. mənə çalarlarını da ifadə edir. Məs.: mümkün, bəlkibəlkim, biley, əldə, şığar, bolar, eken (qaz.); mümkün, balkim, ıktımal, çamasi (qırğ.); mümkün, balki, extimol, çoği (özb.); mümkün, bəlkibəlkimba, ehtimal\ətimalim, çeği, taylik (uyğ.) (108, s. 11).

Omonim modal sözlər. Modal sözlərin bir qismi əsas nitq hissələri ilə omonimdir. Oğuz qrupu türk dillərində demək, deyəsən, görəsən, görünür, əlbəttə, müxtəsər, deməli, olsun ki ədatları əsas nitq hissələri ilə omonimdir.

Təbii sözü omonim kimi diqqəti cəlb edir. Məs.: Təbii yanğın idarəsində əmələ gələn lənglər onu hamıdan artıq narahat edib düşündürdü (S. Əhmədov).

Gərək sözü. Onda sənin gecələr qalmağın **gərək** olmayacaq (S. Əhmədov). **Gərək** heç əvvəldən bu fikri qoymaya idin başına girə (S. Əhmədov).

Demək isterdim ki, sen Gülzarı arvat olaraq bana ver (S. Başçılar)- **Demək**, konuşmadın (S. Başçılar).

Yaxşı sözü. -Elədir, savab **yaxşı** şeydir (S. Əhmədov).

-Aparma. Nə **düzdü, düzdür** (S. Əhmədov)-**Düzdür**, baş yuyulandan sonra, özü də soyuq su ilə, saç görünüşünü, səliqəsini itirirdi, adam bütünlükdə bil lüməkləşirdi (S. Əhmədov).

Birinci, ikinci sözü. Mehdi tez **birinci** qapını açdı (Cavadov, Seyidov)-**Birinci**, məqsədimiz almanları oradan çıxarmaqdır. **İkinci** isə rus rotasının döyüş qabiliyyətini daha da yüksəltməkdir (Həkimov, Seyidov)- **İkinci** mühafizəçini də Şamillə digər bir sloven öldürdü (Həkimov, Seyidov).

Evə **dooru** qidennarə ilerdə vardı taa üç derin kulak keçməə da ondan sora etişərdilər evdə yuvalarına (N. Baboqlu). Çobanın biri koymuştu kaşlarının üstünə elini da bakardı nasıl kalabalık yavaş-yavaş onnara **dooru** qeler (N. Baboqlu).

Qaqauz dilindəki «olmalı» modal sözü Azərbaycan dilindəki felin vacib şəklindəki «olmalı» sözü ilə omonimlik təşkil edir. Məsələn, müqayisə et:- **Olmalı** var niəti buusun bizi bərdə (N. Baboqlu)- Yeməklərin hər növündən **olmalı** (danışiq dilində).

Qaqauz dilində «qörünər» feli ilə eyni formada olan modal söz omonimlik yaradır. Məs.:- Tə sürü **qörünər!**-dedi Vasil (N. Baboqlu)

Sən demə- demə: Dərilməmiş meyvələrə bar demə,
Hər zirvədə ağarana qar demə.
Hər gördüyün, hər gözələ yar demə,
Könül tutan olur ayrı biçimdə (Əjdər Yunus).

2.4. Modal sözlərin funksional-ışlənmə xüsusiyyətləri

1. Modal sözlər yəqinlik bildirir. Bu funksiyanı yerinə yetirən modal sözlər işin icra olunub-olunmayacağını, hadisənin baş verib-verməyəcəyini qətiyyətlə ifadə edir. Bu modal mənə fikrin gerçəklik dərəcəsini göstərən aşağıdakı modal sözlərlə funksionallaşır: **əlbəttə (elbet, elbette), sözsüz, şübhəsiz (şüpesiz), həqiqətən (hakikatan), doğrudan (doğru,**

dooru), doğrudur, düzdür, əsla (asla), qətiyyə, qeydsiz-şərtsiz və s.

2. Modal sözlər güman, şübhə, ehtimal bildirir. Bu mənə funksiyasını yerinə yetirən modal sözlər məlumatın, işin, hadisənin gümanlı, şübhəli olduğunu bildirir və aşağıdakı sözlər vasitəsi ilə funksionallaşır: guman ki, çox güman ki, ehtimal ki, bəlkə (belki, bekim), bəlkə də, görünür (görünür, görür), deyəsən, ola bilsin ki, yəqin ki, gərək ki (kerek ki), ola bilər ki, çox ola bilər ki və s.

(Qaq.). **Bekim** onnar bobalarından işitmedilər te o nasaatları, ani sən-bən işittim (N. Baboqlu);

Q. Kazımov obyektiv reallığa modal münasibəti əks etdirən bu 2 qrup arasında çox kəskin sərhəd qoymamağın mümkünlüyü haqqında yazır ki, bunlar azajıq dəyişikliklə bir-birini asanlıqla əvəz edə bilər, güman, şübhə, inam, qətilik çalarını müxtəlif səviyyədə ifadə edirlər. Bu cəhətdən, məsələn, yəqin ki sözü ilə lap yəqin; güman ki sözü ilə çox güman ki; ola bilər ki sözü ilə çox ola bilər ki sözləri arasında mənə fərqi var. Modal münasibəti ifadə edən sözdən əvvəl və sonra işlənən ədatlar qrammatik semantikada fərq yaradır. Ona görə də eyni cümləni müxtəlif çalarda ifadə etmək mümkündür (Kazımov Q., 2000, s. 254).

Eyni cümlənin müxtəlif çalarda ifadə edə bilməyin mümkünlüyünə aşağıdakı nümunələrdə diqqət yetirək:

(Azərb.) Çıraqların fitilini bir az da qaldırdılar (İ. Şıxlı)- Heç şübhəsiz, çıraqların fitilini bir az da qaldırdılar- Şübhəsiz, çıraqların fitilini bir az da qaldırdılar. Yəqin, çıraqların fitilini bir az da qaldırajaqlar-Ehtimal ki, çıraqların işığını bir az da qaldırajaqlar.

(Türk) Ben dün Orhandan kitabı aldım- Şübhəsiz ben dün Orhandan kitabı aldım- İhtimal ki ben Orhandan kitabı aldım.

(qaq.) Sokaklarda insan yoktu. - Şübhəsiz sokaklarda insan yoktu. - İhtimal sokaklarda insan yoktu.

Göründüyü kimi, semantik dəyişmələr ayrı-ayrı modal sözlərin əvəzlənməsi ilə özünü göstərir.

3. Modal sözlər fikrin təbii, adəti üzrə olduğunu bildirir. Bu cür modal münasibət hadisələrin müəyyən qayda üzrə, təbii şəkildə baş verdiyini bildirir və fikrin adilik dərəcəsinə göstərən aşağıdakı sözlərin iştirakı ilə yaranır: **təbii (tabii), təbii ki, adəti üzrə, adətən (adeta), adətə görə, həmişə olduğu kimi, bir qayda olaraq və s.**

4. Modal sözlər deyilən fikrə hissi-emosional münasibət bildirir. Bu qrupda birləşən modal sözlər şadlıq, sevinc, təəssüf, təəccüb, qorxu, həyəcan, razılıq və s. modal münasibətləri özündə birləşdirir. Danışan bu sözlər vasitəsilə fikrə öz razılığını, sevincini, kədərini, təəssüfünü ifadə edir. Bunlar aşağıdakılardır: **heyf, heyf ki, təəssüf, təəssüf ki, şükür, şükür ki, əcəba, xoşbəxtlikdən, bədbəxtlikdən, qəribədir ki, inanılası deyil ki, tərs kimi, guya, guya ki, elə bil, elə bil ki, sanki, az qala və s.**

5. Modal sözlər mənbə, istinad bildirir. Bu qrup modal sözlər fikrin kimə (konkret şəxsə) və ya nəyə istinadən deyildiyini bildirir və aşağıdakı sözlərdə funksionallaşır: **məncə (mence), sənəcə (sence), deyilənə görə, dədə-baba demiş, sən bilən, prezidentə görə və s.**

6. Modal sözlər ümumiləşdirmə, nəticə bildirir. Belə modal sözlər nitqin hissələri arasında əlaqə yaradır. Bu qrup modal sözlər deyilən məna çalarları ilə yanaşı, fikrin sırasını, bir-birinə zidd olan cəhətlərini, aktuallığını, hadisələrin yekununu və s. ifadə edir. Bunlara aşağıdakı modal sözlər aid edilir: **ümumiyyətlə, beləliklə (, şeyləliklə, böyləliklə), deməli (demeli), nəhayət (nihayet), xülasə, vəssalam, məsələn (mesela), xüsusən, bununla bərabər, bununla yanaşı, bununla birlikdə, əvvələn, birincisi, ikincisi, əsasən, əksinə, demək, deməli, bir tərəfdən, ikinci tərəfdən, hər şeydən əvvəl, təxminən, başlıca olaraq, başlıcası, bir sözlə və s.**

Beləliklə, islanmış və yorğun adamlar yağışda, çovğunda silahları sıldırımlı qayalıq və meşəliklərdən keçirərək, gətirib Çorniy Verx kəndinə çıxartdılar (Həkimov C. Seyidov V.)

7. Modal sözlər fikrin ifadəsi üsuluna münasibət bildirir. Bu mənə qrupunda birləşən modal sözlər və birləşmələr danışan şəxsin fikrin seçilmiş ifadə tərzinə münasibətini, hadisəni hansı yöndən, obyektiv reallığa, mövcud şəraitə nə dərəcədə münasib ifadə etdiyini göstərir. Belə modal sözlər və birləşmələr aşağıdakılardır: **kısaslıqısa qısa desək, kobud desək, başqa sözlə, doğrusu, daha doğrusu, sözün doğrusu, düzü, sözün düzü, düzünə qalsa, açığı, sözün açığı, öz aramızda, açığımı desək, dediyim kimi, əslində, əslinə baxsan, hər halda\her halde, lafın kısqağı və s.**

8. Modal sözlər çağırış, diqqət bildirir. Dinləyicinin diqqətini cəlb etmək məqsədi güdülür. Bu mənə qrupu həmsöhbətin diqqətini söhbətə cəlb etmək, onun söhbətdə daha diqqətlə iştirakını təmin etmək məqsədi güdür və buna görə də əksərən ikinci şəxsdə olur. Bunlara aşağıdakı sözlər və birləşmələr aiddir: **görürsənmi, görürsünüzmü, bilirsənmi, eşidirsənmi, başa düşürsənmi, inanırsanmi, təsəvvür edirsənmi, eşit, eşitdin, tutaq ki, yaxşı, çox gözəl və s.**

9. Modal sözlər sıra, ardıcılıq bildirir. Burada hadisələrin ardıcılığı ifadə olunur. Əvvəla, birincisi, ikincisi, üçüncüsü və s. modal sözlər həmin mənəni ehtiva edir. Məs.:

- Oğlum, **əvvəla**, sən nəzərə almalısən ki, Sovet Ordusuna xidmət edirsən. **İkincisi**, onu bilməlisən ki, Ermənistanla Azərbaycan arasında milli münaqişələri yaradan Moskvadı.

Üçüncüsü, sənın damarlarında azərbaycanlı qanı axır.

Dördüncüsü, Ermənistanda atanın azərbaycanlı olduğunu bilərlər, dərhal səni aradan götürəcəklər.

Beşincisi, aldığım məlumata görə, hər iki tərəfdə satqınlıq, xəyanət, casusluq son həddə çatıb (A. Rəhimov).

Bu sırada modal sözlər vasitəsilə atanın oğluna verdiyi məsləhətlər, şərtlər, problemlərlə üzləşəcəyi çətinliklər əks oluna bilmişdir.

N.E.Petrov yakut dilində funksional modal sözlərin miqdarını da müəyyənləşdirmişdir: 80 ismi modal söz, 30 zərfdən əmələ gəlmiş modal söz, 90 feli modal söz = cəmi 200 modal söz (114, s. 150).

Modal sözlərin funksional ekvivalentləri. Funksional ekvivalentlər, əslində, müxtəlif sistemli dillərin modal sözləri arasında mövcud olur. Amma oğuz qrupu türk dillərinin modal sözləri arasında fonetik baxımından fərqli görünən (məsələn, bəlkə\bəlkəm\belki) formalar olmaqla yanaşı, eyni modal mənanı bildirən və ekvivalent təşkil edən modal sözlər də çoxdur. Məsələn, **peki** (türk və qaqauz dillərində). Bu modal sözünün qarşılığı-ekvivalenti kimi, eyni funksionallığa malik yaxşı modal sözü işlədilir. Müqayisə et: Reki, Hanzadə beyin sol yanında oturan kim? (M. Oğuz); Peki, qıtt xarmana (N. Baboqlu); Yaxşı, o dəyirmanı da sənə verirəm (S. Əhmədov)

Q. Pyurbəev modal söz və ədatların moңqol dillərində funksional-semantik və distributiv xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir (120, s. 25). Modal sözlər təsdiq və inkar bildirir.

Yox modal sözü. -Buralarda səndən başqa gəmiçi varmı?- **Yox**. - **Yox**, bu tərəflərdə elə adam gözümə dəyməyib (İ. Şıxlı).

Yox modal sözü dialoq şəraitində təkrarlana bilir:- **Yox**, **yox**, dərdin alım, onda nə təqsir var?- arvadın səsi titrədi və çevrilib oğlunun üzünə baxdı (İ. Şıxlı).

Türk dilində **değil**, **yok**, **hayır**, **hiç**, **asla**, **hiçbir**, **hiç kimse**, **hiç bir zaman** söz və ifadələri inkar modallığını ifadə edir. Məs.: Değil yazmaq, okumak ta bilmiyormuş (H. Ediskun), Dilin kemigi yok (atalar sözü);- Yorgun musun?- Hayır. Kimseye asla minnet etmez. Onu hiç bir zaman görmedim. - Evdə mi Dimu çorbacı?-sordu lafi uzatmak için Vançu. -**Yok** evdə. -Yazık, o pek laazımdı bizə! (N. Baboqlu).

Bunlar təsdiq və inkarlıq ifadə edən söz-cümlə kimi də qeyd olunur (78).

Bəli modal sözü. - Yəni əməlli-başlı məktəb?- **Bəli**. Lap əməlli-başlı (İ. Şıxlı)

Türk dilinin təsdiq cümlələrində təsdiq modallığı **evet, hakikaten, gerçekten, şübhəsiz, hayhay, tabii, mutlaka, muhakkak, elbette, behemehal, vallahi, tamamiyla, tamam** və s. modal sözlərin iştirakı ilə reallaşır.

Hə modal sözü. -Müştüyün yanır. Nə?. . **Hə**. . (İ. Şıxlı)

Yəqin modal sözü. - **Yəqin** burda da bizim saqqalımızı yandıracaq (İ. Şıxlı)

Modal sözlər və ədatlar. Z. Əlizadə ədatları və modal sözləri ümumiləşdirən və fərqləndirən cəhətlərin aşağıdakılardan ibarət olduğunu göstərir: 1) modal sözlərə nisbətən, ədatlarla yanaşdıqları söz arasında məntiqi əlaqə çox güclüdür. 2) modal sözlər tam müstəqil sözlərə nisbətən zəif semantikaya malik olsalar da, ədatlara nisbətən aydın real semantikaya malikdir. 3) modal sözlərin bir hissəsi cümlənin məzmununa kəskin təsir etmək qabiliyyətinə malikdir. 4) modal sözlərin öz tərkibində məna çalarlığı əks etdirmək qabiliyyəti, xüsusiyyəti varsa, ədatlar ancaq hazır mənaya əlavə çalarlıq verir (36, s. 44-48).

Cümlədə bəzən modal sözlə modal ədatın sərhədlərini müəyyənləşdirmək çətinliyi yaranır. Bu iki həmhüdüdü dil vahidlərini V. V. Vinqradov aşağıdakı kimi təyin edir: «Qraniya mejdu modalnımı çastiüami i modalnımı slovami oçenğ neopredelenna i podvijna. V oüenke vırajeniə s gtoy toçki zreniə iqraöt rolğ i eqo fonetiçeskie svoystva, i eqo smıslovoy ves, i sistema raznıx eqo znaçeniy, i eqo funküional-ğnie svəzi s druqısi slovami» (76, s. 575).

Özbək dilinin akademik qrammatikasının elmi redaktoru F. Kamalovanın da fikrincə, modal sözlə modal ədatın sərhədlərini müəyyənləşdirmək çətindir. Belə ki, modal sözləri modal ədatlar şəklinə salmaq-çevirmək mümkündür, bu zaman onlar öz nisbi leksik müstəqilliyini itərə bilir (52, s. 488).

Bizcə, modal ədatlar modal sözlərlə müqayisədə müstəqildir, işlənmə dairəsi çox geniş və nitqdəki rolu çoxşaxəlidir. Modal ədatların bir qismi bütövlükdə cümləyə, digər bir qismi isə yalnız cümlə üzvünə aid olur. Buradan da onların cümlədəki yeri müəyyənləşir. Danışanın nitqinə münasibət bildirən modal ədatların əlavə mənə çalarları onu modal sözlərdən də fərqləndirir. Modal sözlər isə modal mənaların ifadəsinə xidmət edir.

Özbək dilçisi R. Kamilcanova da türk dillərində modal sözlərlə modal ədatların sərhədlərinin çətin təyin edilməsini göstərir. O, həmin çətinliyə bir məsələni də- modal sözlə zərfin arasında olan fərqi mürəkkəbliyini də daxil edir və yazır ki, «deystvitelǵno, trudno provesti çetküö qraniüü mejdu modalǵnım slovam i modalǵnoy çastiüey, kak inoqda trudno provesti qraniüü mejdu modalǵnım slovom i nareçiem. Osnovnım orientirom, koneçno, doljna slujitǵ funküö slova v predlojenii. Esli slovo ili slovosoçetanie (a inoqda i üelöe predlojenie) vıpolnöt funküö virajeniä subcektivnoqo otnoşeniä qovoräheqo k virajaemoy v predlojenii mıslı, to mı takoe slovo ili slovosoçetanie doljnı opredelitǵ kak modalǵnoe. K skazannomu možno dobavitǵ ehe sledüöhe: v otliçie ot modalǵnıx çastiü i nareçiy, modalǵnoe slovo v predlojenii vseqda videlätse, dlö posledneqo xarakterna osobaä intonaüiä. İz çastiü intonaüionno moqut videlätǵse tolǵko çastiüü utverditelǵnie ili otriüatelǵnie tipa xa, albatta, yuk i t. d., no takie çastiüü upotreblötse obıknovenno v dialoqiçeskoy reçi i vıstupaöt kak samostoätelǵnie repliki. Pogtomu ix leqko otliçitǵ ot modalǵnıx slov (100, s. 11).

Modal sözlərin ədatlarla işlənməsi. (Q)- **Bezbəlli**, ta bu pistie kalacaanda yok ne qostersinnar, da buludlar bizim qelini taa axmaqça, koydular aazını qersin (N. Baboqlu); - **Beki ta** orada var suva erlar?-sordu Demirçu Lambuya da (N. Baboqlu). Qaqauz dilində –mi ədatı ilə işlənmə halları nisbətən çox görünür:- Aman, allaxçum, etişa bilejez **acaba mi** ? (N. Baboqlu); (T) **Belki da** bu kadar aqlın, bu kadar tejrübən varken, senin bile hatırına gelmezdi! (N. Kemal)

Modal sözlərin bağlayıcılarla işlənməsi. Tədqiqat göstərir ki, müqayisə edilən dillərdə modal sözlərin tərkibində «ki» bağlayıcısı aydınlaşdırmaq məqsədilə çox işlənir. Məs.: (T) Elbette ki istedigim gibi canını yakacağım! (N. Kemal); (Q) Sansın ki, xenez dernek çektiydi, bir da, baksan xorozlar artık öterlar, qelirdi sıra daalışmaa (N. Baboqlu).

Ki- bağlayıcısı ilə birləşir: (T) Ferman verdim; ama **demək ki**, bu ilerledi, ne demək, ateşi küçükken söndürmek lazımmış (40, s. 59).

2.5. Modal sözlərin sintaktik funksiyaları

Modal sözlərin sintaktik xüsusiyyətlərindən biri də onların müxtəlif tipli cümlələrin içərisində işlənməsidir.

Cümlədə modal sözlər. Cümlədə modal sözlər daha çox intonasiya ilə nəzərə çarpdırılır. Onlar ifadə olunarkən səsin yüksəkliyi, tempri, tonu, ritmi, fasilələrlə dəyişir və bu yolla danışanın deyilən fikrə münasibəti öz əksini tapır. Modal sözlər cümlədə müxtəlif sintaktik funksiyalar yerinə yetirə bilir.

- cümlədə ara söz funksiyasında çıxış edir;
- söz-cümlə kimi dialoq nitqində işlənir. - mətnədə sintaktik bütövlərin sərhəddində müstəqil cümlənin müəyyən tematik mövzu ilə bağlanmasına xidmət edir. Bağlayıcı funksiyasında çıxış edən bu sözlərdə nitqin subyektiv-modal istiqaməti dəyişmiş olur (13, s. 9).

Cümlədə modal sözlər adətən sintaqmatik xüsusiyyətə malikdir. Avtonom pozisiyada işlənən modal sözlər cümlənin modal üzvləri-ara sözləri funksiyasında işlədilir. Modal-ara sözlər cümlənin digər üzvləri kimi sintaktik əlaqə yarada bilmir və ona görə də cümlə üzvü ola bilmir. Modal sözlər və ara söz arasında ciddi sərhəd var. Hər şeydən əvvəl, bunlar müxtəlif dil səviyyələridir. Ara sözlər modal sözlərdən bir sıra əlamətlərinə görə fərqlənir: 1) ara sözlər semantik planda modal sözləri ifadə etmir; 2) qrammatik aspektdə ara-modal sözlər müxtəlif nitq hissələrilə morfoloji omonimlik (forma dəyişmədən) yaradır; 3) funksional aspektdə modal sözlər 2 qrupa bölünür- a) cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvləri funksiyasında çıxış edir; b) ara sözləri funksionallaşdırır.

Demək, modal sözlərin birinci sintaktik funksiyası cümlədə ara söz olmasıdır. Türk dillərinin cümlələri modal sözlərlə ifadə olunan ara konstruksiyalarla reallaşır. Azərbaycan dilçisi Q. Kazımov sadə cümləni genişləndirən vasitələr sırasında söylənilən fikrə münasibətə bildirən və ya cümlənin əsas məzmunundan fərqli əlavə məlumat verən sözlərin, söz birləşmələri və cümlələrin də mühüm rolunu göstərir. Bunlardan ara konstruksiyaları daxil olduğu cümlənin üzvləri ilə qrammatik cəhətdən bağlı olmadığını, cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edə bilmədiyini, əsas cümlə ilə mənaca bağlanaraq danışanın (və ya yazanın) söylədiyi fikrə münasibət bildirdiyini israrlayır (26, s. 248-249).

Həmin müəllif modal sözləri haqlı olaraq subyektiv münasibətin əsas morfoloji ifadə vasitələrindən biri sayır və yazır: « Modal sözlər sintaksisdə ara sözlər funksiyasında çıxış edir. Modal sözlərlə ara sözləri eyniləşdirmək olmaz. Bütün modal sözlər sintaktik səviyyədə ara söz vəzifəsində çıxış edir, lakin mətn daxilində ara söz vəzifəsində çıxış edən bütün leksik və sintaktik vahidləri modal söz hesab etmək olmaz (26, s. 250).

Modal sözlər cümlədə həm ara söz, həm də söz-cümlə kimi çıxış edir. Ona görə də onları konstruksiyada cümlə üzvü saymaq olmaz.

Özbək dilçisi modal sözlə ara sözün yeganə fərqlini modal sözün morfoloji, ara sözün isə sintaktik anlayış olmasında görür, amma bunları eyniləşdirənlər də yox deyil (100, s. 14; 109, s. 286; 80, s. 614).

Cümlənin müxtəlif yerlərində – müxtəlif pozisiyalarda gələ bilər. Bu məsələ barədə tatar dilçilərinin fikri belədir: «Odnako, pri vsej ix potenüialğnoy podvijnosti, privedennje modalğnie slova v poziüionnom otnoşenii vse je podverjeni opredelennim oqraniçeniəm, ne pozvolöhim im proizvolğno peremehatğsə v predlojeniii; ix mestopolojenie requliruetsə üelenapravlennostğö oüenki. Esli obcektom oüenki əvləetsə soderjanie predlojenie v üelom, to modalğnie slova stavatsə v naçale ili v konüe predlojenie. Esli modalğnie slova orientirovani na opredelennuö çastğ predlojenie ili tolğko na odin iz eqo çlenov, to v gtom sluçae ono zanimaöt prepoziüiö po otnoşeniö k sootvetstvuöhey çasti predlojenie ili k eqo çlenu (129, s. 301).

Müxtəlif pozisiyalarda işlənsə də, modal sözlər cümlədə heç bir funksiya daşımır, yalnız verilmiş məlumatı danışanın münasibətini, təəssüratını ifadə edir. Buna görə də bir cümlədə eyni vaxtda iki modal söz işlənə bilmir, çünki verilən məlumatı münasibət ya həqiqi, ya zəruri, ya da ehtimal olur. (2, s. 84).

Dialoji nitqdə modal sözlər. Modal sözlərə dialoqun, replikanın cavab cümləsi kimi rast gəlmək olur. Bu cavab cümlə söz-cümlədir. Məs.:

-Birdə rastlaşacağınq?- Əlbəttə.

Türkooloji dilçilikdə dialoji nitqin cavab replikasında öz subyektiv-qiyətləndirə xarakteri ilə seçilən əlbəttə, mümkün, sözsüz, şəksiz, iras və s. modal sözlərin varlığı qeyd olunub (79, s. 329).

Söz-cümlə dialoji nitq üçün xarakterikdir. Tədqiqatlar göstərir ki, qırğız, özbək və uyğur dillərinin dialoji nitqində modal sözlər (mümkün, extimol\ehtimal, balki\bəlki və s.) söz-cümlə funksiyasında intensiv iştirak edir: Ğapu etiniz, men sizdi tanıtın siyaktımın,-dedim. - Mümkün (qaz.), -Akın da boluuğa tiyiş?- Mümkün (qırğ.); Ukituvçi kelqandır. - Balki (özb.); Bəlki ayali ikkisi billə işləyli deqəndu. - Bəlki (uyğ.). (108, s. 12).

Albette modal sözü oğuz dillərinin dialoji nitqində geniş dairədə işlədilir. Məs.:- Sultan büqün bizdikine kelesinbi? – Albette (qırğız dilində)

Qaqauz dilində dialoqun sual cümləsində bir modal söz, cavab cümləsində isə digər bir modal söz işlənə bilir. Məs.:

-Aman ayol, iqözelim xem büük evlərdə dədu-babu yalnızca mı kalerlar?

-Bezbelli (N. Baboqlu).

Qeyd edək ki, bu iki modal sözün eyni mətndə işlənməsi adi haldır. Aşağıdakı mətndə də bunlar ardıcıl işlənməmişdir:- Qördüm, qördüm,-xep taa isteməzdi verilsin inat babu. - **Bezbelli**, tə bu pıstie kalacaanda yok ne qöstersinnər, da buldular bizim qelini taa axmaqça, koydular aazını qersin. Tanasta da okadar akıl, kolvermiş karısını başı-boş. **-Butakım** kendiycasına kesti sudu yonulmadık conqa-babu ...Onda **bezbelli**, ani küçüklüündən taa varmış talant. Çalardı orekstra. **Bitkidə** qenə Nadi bir türkü çaldı (N. Baboqlu).

«Sözsüz», «şübhəsiz» modal sözlərindən də dialoji nitqdə çox istifadə olunur. Məs.:

(A) Bu ilki plan işini vaxtından əvvəl yerinə yetirmək lazımdır. - Sözsüz!

(T) bu keçmişi iyi bilmək və böyleje ilişki kestirmelerle bulunmakla ilgili bir durumdur... Şüphesiz.

(Tm) Türkmən dilində bu modal sözün vəzifəsini «qürrünsiz» modal sözü yerinə yetirir. Məs.: Biz obanın içine qirekmi?- Qürrinsiz (N. Sarıxanov)

(Q) Salı xəm çarşamba qunu kırda artık iş yapmaa. Şüpesiz (N. Baboqlu)

Dialog nitqində modal sözlər: Yarımçıq cümlə ilə birlikdə işlənir. Məs.:

-Burada ev, iş yeri tapmasan, hara gedəcəksən?

-**Əlbəttə**, Bakıya.

-**Deməli**, siz qaçqın deyilsiniz. Sadəcə olaraq, burada müvəqqəti qonaqsınız, xanım?! (A. Rəhimov).

-Korkma. E şindi var mı nicə çıkıp yukarı prostolayım büümə erlerimnən, efendi?

-**Elbett, elbet** (D. Tanasoqlu)

Modal söz dialogda yarımçıq cümləsiz də işlənir. Məs.:

-Silahımız olacaqmı?

-Əlbətdə (A. Rəhimov).

Modal söz sual cümləsində:- Deməli, cənab polkovnik, günahsız adam öldürmüşünüz?- Fərari, satqın (A. Rəhimov).

Modal söz cavab cümləsində: - Yüz nəfər olar?- Bəlkə də (A. Rəhimov).

Modal söz replikalarda:- Nə, çıxarılıb. Azərbaycanlılara hələ o da azdı. - Yaxşı. Aydını (A. Rəhimov).

Dialogun cümlələri modal sözlərlə başlayır:

-**Çox yaxşı**, polkovnik, açığımı deyim ki, bu məni də çox sevindirir.

-**Şükür ki**, biz bir-birimizi anlamağa başlayırıq, Valeri Yuryeviç.

-**Məncə**, biz ilk gündən bir-birimizi dərk edirik.

-**Yaxşı**, icazənilə, Valeri Yuryeviç, biz əsas mətləbə keçək.

-**Deməli**, vəziyyət belədi. (A. Rəhimov).

Açan ertesi sabaa qittim, taazə çiçəklər qenə ordaydılar.

-**Bezbəlli** o insan koller da canabiniz orada yokkan qeleer,-dedi Feni.

-**Bezbəlli**,-kayıl oldu Rada,-istəmeer bizi qörməə (N. Baboqlu)

Modal sözlərin bəzisi cümlənin ismi xəbəri kimi işlənir: Onun gəlməsi **şübhəsizdir. Şəksizdir.**

Cümlədə modal sözlərin təkrarı. Bədii əsərlərin dilində modal sözlər bəzən təkrarlanır. Bu fikrin qabarıq çatdırılmasına, daha canlı ifadə edilməsinə və emosiyanın güclənməsinə birbaşa təyisir göstərir.

Modal söz şeir dilində təkrarlanır:

Cümlənin əvvəlində işlənən modal sözlər:

Nəhayət, bir gün Mələyi Kürün aşağı tərəfindəki kəndlərdən birinə ərə verdilər (İ. Şıxlı); **Bəlkə də**, balaca vaxtı elədiyi kimi, qızlardan birinin paltarını götürüb gizlədərdi də (İ. Şıxlı); **Doğrudur**, suçum var, boynuma alıram, ancaq günahım o qədər də böyük deyil (İ. Şıxlı), **Yoxsa** ara yerdə qanın itər (İ. Şıxlı), **Bekim** da xıç qelmeycek o qunnar! (N. Baboqlu), Acaba etiştireceklərmi vakıdınca, ne pek aar solurdu o ! (N. Baboqlu).

Cümlənin ortasında işlənən modal sözlər: Mələk uşaq kimi sevinir, **nəhayət**, ona da növbə çatacağını, onun da belə bir şad günü olacağını fikirləşirdi (İ. Şıxlı); Bizim insanlarımızı öldürmələri **elbette** iyi birşey degildi (M. Oğuz); Yüzbaşı Atabala **adeta** ağız birliyi etmiş bu üçlüye biraz sert bir şəkilde cevap verdi (M. Oğuz); Yanniş annamaasınız, tovarış pedsedatel, bən, **bekim**, yanılarım, ama sana üreemi açerım, ki bana büünkü fermada iş diil iş (N. Baboqlu)

Cümlənin sonunda işlənən modal sözlər:-Atam mənim bildiyimdən də də zalım adamdır, **deyəsən** (İ. Şıxlı); Hele hele, söyle **bakalım (T)**; Kime söylemişim **sanki?** (A. J. Emre), Sevdalı Yüzbaşı sizsiniz **demək?** (M. Oğuz), «Yol göründü **qaliba**»(M. Oğuz), Üşütmüş **qaliba** (M. Oğuz);-Yok, alışamaycam, tovarış pedsedatel, ixtərim şansora, eski tabetimnən da ölecəm, **bezbollahi.** (N. Baboqlu)

Nəqli cümlələrdə işlənən modal sözlər: **Deyəsən**, kənddən çox uzaqlaşmışdılar (İ. Şıxlı), **Görünür**, ya gecikiblər, ya da sifarişiniz çatmayıb (İ. Şıxlı). Bu iş, **bezbollahi** enez olmuştu, taa

kimsey etiştirmemişti qörsün (N. Baboqlu), **Butakım** qeñçlər düzdüydülər buluşmaq işlerini, ama ansızdan bir eni köstek çıktı önnerinə, **bezbelli** eski sööleyiş boşuna kalmamış, ani nedən korkersən, ondan kurtulmersən (N. Baboqlu)

Sual cümləsində işlənən modal sözlər: **Görəsən**, məni heç yada salan varmı? (İ. Şıxlı), **Yoxsa** o da qardaşı Şamxal kimi mənim üstümə düşəcək? (İ. Şıxlı),- Nelər **acaba?**-sordu Yani, taa tez enilii ürensən deini, ama kendinin sansın ardık üreenə bişey damnadıydı (N. Baboqlu)

Nida cümləsində işlənən modal sözlər: **Bəlkə də** lağa qoyub güləcək! (İ. Şıxlı); Ama şindi...şükür! (N. Baboqlu)

Əmr cümləsində işlənən modal sözlər:

Modal sözlər baş və budaq cümlə arasında da işlənə bilir: Qızlar öz ürəklərində belə hesab edirdilər ki, əgər iynələr birləşsə, **demək**, oğlanla qız görüşəcək və evlənəcəklər (İ. Şıxlı).

Modal sözlər cümlələrin semantikasına öz təsirini göstərir. Məlumdur ki, hər hansı bir cümlədə modallıq vardır. Modallıq, ümumiyyətlə, cümlənin nüvəsini təşkil edir. Modal sözlər isə cümlənin canında, özəyində olan modallığa təsir göstərir, onu müxtəlif istiqamətə yönəldir. Mövcud modallığa yeni modal mənalar əlavə edir. Məsələn, türk dilində «Birlik və bərabərliyimizi korumamız qazımdır» cümləsində modallıq neytral vəziyyətdədir, yəni bütöv şəkildədir. Hər hansı bir fikir heç bir əlavə boya olmadan əks olunmuşdur. Cümlənin də məzmunundan məlum olur ki, bu fikir kiməsə məxsusdur, həmin şəxsin nöqtəyi-nəzəri, yəni fikrin mənbəyi lazımdır. Biz o zaman həmin fikrin mənbəyini təyin etmək üçün oraya, «bence» sözünü artırma bilərik. Cümlə belə bir strukturda təqdim olunur: «Bence birlik və bərabərliyimizi korumamız lazımdır» (M. Oğuz). Modal söz artırılma da, cümlənin quruluşunda əsaslı bir dəyişiklik görünmür, amma, sözsüz ki, bu sözlər cümlə üzvləri ilə qrammatik cəhətdən bağlı ola bilmir, konstruksiyanın mövcud üzvlərinə təsir göstərə bilmir.

Amma artırılmış modal sözlər cümlənin ümumi məzmununa-semantikasına, cümlədə ifadə olunan modallığa təsir edir, ümumi məzmunu müxtəlif boyalar əlavə edir. Konstruksiyada ifadə olunmuş fikrin həqiqiliyi, gerçəkliyi, doğruluğu ya bir qədər artırılır, qətiləşdirilir, ya da ümumilikdən ayrılıb xüsiləşdirilir, fərdiləşdirilir. Bəzən də nəticə, yekun və s. kimi səciyyəlanır. Bu xüsusiyyəti aydınlaşdırmaq üçün müqayisəyə cəlb etdiyimiz oğuz qrupu türk dillərindən verilmiş aşağıdakı cümlələrə bəzi müvafiq modal sözləri artıraraq onun semantikasındakı dəyişikliyi müşahidə edək:

(T) Sen onun ümidini kırmıyacaq, bugün parlamento üzərindən Azerilerin yanık yüreklerine inmiş bu bayrağı tekrar o bina üzerine dikejek ve bu yolda ya qazi veya şehid olajaksın!\\ **Elbette ki** sen onuun ümidini kırmıyacaq, bugün parlamento üzərindən Azerilerin yanık yüreklerine inmiş bu bağrağı tekrar o bina üzerine dikejek ve bu yolda ya qazi veya şehid olajaksın.

(Q) Xiç qelmeycek o qunnar!**Bekim** da xiç qelmeycek o qunnar

(Tm) Belki, bu söz Zöxrə ve Qövxere makul qöründi (Mollanepes)

Bu cümlələrə artırılmış elbette, bekim və s. modal sözlər şübhə, güman modallığını daha da qüvvətləndirmişdir. Bu tip cümlələrə müvafiq olan modal sözləri də artırmaq olar. Bu zaman fikrin təsdiqi bir qədər şübhə altında qalar, ehtimal məzmunu çoxalar və ya deyilən fikrin mənbəyi dəqiq müəyyənleşər, cümlənin məzmununda fərdiləşmə, xüsiləşmə qabardılar. Tədqiqatçılar bu «manevri», yəni konstruksiyada əmələ gələn belə semantik dəyişikliyin hamısını müəyyən dərəcədə subyektiv münasibətin nəticəsi hesab edirlər. Yəni bu dəyişiklik həmin faktor nəticəsində meydana çıxır. Əlbəttə, bunu xalis subyektivin təsiri ilə də əlaqələndirmək düzgün ola bilməz. Çünki subyektivlik müəyyən hədd daxilində ancaq obyektivliklə dialektik vəhdətdə mövcuddur. Subyektivlik ilə

obyektivliyə nə isə sabit və mücərrəd bir ziddiyyət kimi baxmaq lazımdır. Hər ikisi tamamilə dialektikdir.

Bu barədə A. Ə. Aslanovun fikri maraqlıdır: «Şübhə yoxdur ki, insanlar onları əhatə edən varlığa-fakt və hadisələrə qarşı bu və ya digər dərəcədə öz münasibətini bildirmək zərurəti qarşısında qalır və öz münasibətini bildirir. Deməli, dildə tək-cə obyektiv varlıq deyil, subyektiv münasibət də öz əksini tapmış olur. Məhz qrammatik modalıq danışan şəxsin söylənilən fikrə münasibətini ifadə edən bir kateqoriya hesab edilir. Bu müxtəlif subyektiv münasibətlər isə məhz modal sözlərin cümləyə əlavə edilməsi əsasında meydana çıxır. Cümləyə əlavə edilmiş modal sözlər, cümlənin semantikasına təsir edir. Elə modal sözlərin məna növləri də bu əsasda müəyyənləşdirilir (8, s. 27-29).

Modal sözlər cümlələrə artırıldıqda onun semantikasına aşağıdakı formada təsir göstərə bilər:

1) **elbet\elbette\əlbəttə, doğru, doğrudan da, gerçektən, hakikatan, şəksiz, şüpheşiz, düzü, söz yox ki, doğrudan-doğruya** və s. modal sözlər oğuz qrupu türk dillərinə məxsus konstruksiyaların semantikasına təsir göstərərək söylənən fikrin məzmununun tamamilə reallığa uyğun olduğunu (söylənən fikrin gerçəkliyini və s.) göstərir. «Burada danışanın fikrindəki qəti təsdiq həm öz müşahidəsinə, təcrübəsinə əsaslanıb bilər, həm də başqasının fikrinə istinad edib nəticə şəklində təsdiq edilə bilər, cümləyə müxtəlif məna çalarlıqları verə bilər. Bundan əlavə, təsdiq bildirən modal sözlər, danışanın xəbər verdiyi fikirdə emosional münasibətlər də ifadə edilə bilər. Bu sözləri işlədərkən danışan müsahibinə və ya dinləyicisinə emosional cəhətdən də təsir etməyə, söylədiyi fikrin reallığına onu inandırmağa çalışır, söylədiyi fikirdəki məzmunu əlavə təsdiqi ilə daha da canlandırır» (36, s. 92).

2) **belki, belkə, bəlkə, bəlkə də, gerek, gərək ki, yəqin, görünür, olmaya, deyəsən, görəsən, ola, ajaba, əcəba, təxminən,**

ehtimal ki, olsun ki, güman ki və s. modal sözlər oğuz qrupu türk dillərinin cümlə semantikasına təsir göstərərək söylənilən fikrin bir qədər şübhəli, təxmin olunan, fərq edilən tərzdə ifadə edir.

3) **guya, guya ki, sanki, elə bil, elə bil ki** və s. modal sözlər oğuz qrupu türk dillərinin müvafiq cümlələrinin semantikasına təsir göstərərək söylənilən fikrin əslində gerçək olmadığını, reallıqla nisbi əlaqədə olduğunu ifadə edir. Z.Əlizadə həmin modal sözlərin xüsusiyyətlərinə belə bir aydınlıq gətirir: «Müasir Azərbaycan dilində bu qəbil ehtimallıq, şübhə bildirən modal sözlər öz genişliyi, müxtəlifliyi, ifadə etdiyi məna xüsusiyyətlərinin zənginliyi ilə fərqlənir. Bu qəbildən olan modal sözlər çox zaman fikir və hadisə ilə yaxından tanışlıq, təmas işin mahiyyətini açmır, ehtimalın səhv olduğu, həqiqətlə heç bir əlaqəsi olmadığı aydın olur.

Hər bir halda, cümlənin quruluşundan və həcmindən (istər cümlə geniş olsun, istərsə də müxtəsər olsun) asılı olmayaraq, **sanki, elə bil, elə bil ki, guya** modal sözləri cümlədə müqayisə edilən, oxşadılan, təsəvvür olunan fikrin həqiqətə uyğun olmadığını bildirir və cümləyə müxtəlif məna çalarlıqları verir (36, s. 116).

4) **deməli, demək, demək ki, demə, sən demə, xülasə, müxtəsər, beləliklə, böyleliklə, qərəz, nə isə, məsələn, təqribən, tutaq ki, yəni ki, əksinə, xüsusilə, ümumiyyətlə, ümumən, xüsusən** və s. modal sözlər oğuz qrupu türk dillərinin cümlələrinin semantikasına təsir edərək qabaqkı cümlədə təsdiq və ya inkar edilmiş bir fikrin izahını, davamını, ümumiləşdirildiyini, məhdudlaşdırmanı, dəqiqləşdirməni və xüsusi qeydetmə məzmununu, qarşılaşdırma, nəticəsini və s. ifadə edir. Əgər bunları daha dəqiq şəkildə incələsək, o zaman xülasə, müxtəsər, beləliklə, qərəz, nə isə modal sözləri özlərindən qabaq işlənən cümlələrdəki fikirləri yekunlaşdırmaq, onları lakonik etmək, şərh etmək

semantikasını ifadə edir; demək, deməli, demə, sən demə modal sözləri isə nəticə və fikrin izahını, aydın mənzərəsini formalaşdırır.

5) **bence, bana kalsa, mənəcə, bizcə, zənnimcə, fikrimizcə, bana görə, deyilənə görə, filankəs demişkən, zənnimçə** və s. modal sözlər oğuz qrupu türk dillərinin cümlələrinin semantikasına təsir göstərərək deyilən fikrin hansı mənbəyə isnadən gerçək olub-olmadığını ifadə edir. Bu zaman deyilən fikir lokallaşdırılır, ümumilikdən kənarlaşdırılır. Subyektiv münasibət bu tip modal sözlərlə reallaşa bilər.

6) **qəribədir, çox qəribədir, yaxşı, iyi, peki, insafən, qəzadən, fikrən, ittifaqən, təbiətən, məgər, əsla, asla, hiçhiç, haşa, kaş, kaş ki, nola, nə ola, barı** və s. modal sözlər oğuz qrupu türk dillərinin cümlələrinin semantikasına təsir göstərərək söylənilən fikrin qətiyyətsizliyini, şübhəliyini, təəccüb doğurduğunu, inamsızlığını; yekununu, nəticəsini, təhlilini, yəqinliyini, təxminliliyini, mümkünlüyünü, arzu hissini və s. qabarıq çatdırmağa xidmət edir. Məs.:

Maşallah, inşaallah modal sözü. - Salatın da böyüyüb?- **Maşallah**, yekə qız olub (İ. Şıxlı), **İnşaallah** bu ağlayışlar sona erir (M. Oğuz)

Heç modal sözü. Əmr modallığını bildirmək üçün işlədilir. Məs.: Hiç habərimiz yoxtu! -Daha nə istəyir?- **Heç**...elə-belə sözdü, dedim (İ. Şıxlı).

Olmaya modal sözü. Bir sıra modal mənalara bu sözün çevrəsində ifadəsini tapır. Həmin mənalara şübhə, güman və başqa oxşar semantik çalarlar aiddir. - **Olmaya** qızdan xoşun gəldi, ağa ? (İ. Şıxlı).

Bu məsələdə Z. Əlizadənin aşağıdakı fikri ilə razılaşımaq olmur. O yazır ki, olmaya modal sözü çox az işlənən sözdür və müasir dilimiz üçün səciyyəvi deyildir (36, s. 1. 2).

İ. Şıxlının «Dəli kür» romanında bu modal sözün çox işlənməsi həmin fikrin düzgün olmadığını göstərir. Həmçinin adı danışq dilində də bu modal söz işləkdir. Məs.: Olmaya, məni aldadırsan?

Yənilyani modal sözü. Gidecek misiniz **yani**? (E. Y. Emre), **Yani** akşam olmak üzereydi (M. Oğuz).

Əcabalacabalacaba modal sözü. Bu söz sual modallığını ifadə edir. Məs.: Aceba kim geldi? Şükrü, okuldan mezun olmuş. - Aceba (T), Acaba o da gelmiş mi diye merak ettim (M. Oğuz), -Allaxçı-ım, kim acaba qena keçindi! (N. Baboqlu)

Elbette\əlbəttə modal sözü. Elbette gelmiş (M. Oğuz), Elbette biliyordun budala (M. Oğuz).

Gerçekten\gerçəkdən modal sözü. Atabala!-dedi, gerçekten sen misin? (M. Oğuz), Gerçekten onlar yıllardan beri bizi sömürməyə alışmışlardır (M. Oğuz).

Doğrusu modal sözü. **Doğrusu** onunla konuşmaq istədim (M. Oğuz), **Doğrusu** köpekleriniz pek de yaman şeylərə benziyorlar çoban kardaş» (M. Oğuz)

Adeta\adətən modal sözü. Adeta donup kalmıştı (M. Oğuz).

Məncə\ənbence modal sözü. **Bence** çöktən beri senden böyle bir teklif bekliyordun (M. Oğuz).

Bir cümlədə bir neçə modal söz. Bu qəbil cümlələr azlıq təşkil etsə də, Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir. Müxtəlif cümlələrdə modal sözlər cümlənin bir hissəsində deyilən fikri başqa bir hissəsində ya təsdiq edir, ya təxmin edir, ya yekunlaşdırır və s. müxtəlif modal mənalar əks etdirir (36, s. 140).

- **Maşallah**, yekə oğlan olmusan, **deyəsen**, oxumaq sənə düşüb? (İ. Şıxlı). Bu cümlədə maşallah və deyəsən modal sözləri yuxarıdakı sitatdakı fikrə tamamilə uyğun gəlir.

Bu **demək ki**, **belki** yine görüşəjeğiz (M. Oğuz). Bu cümlədə isə demək və belki modal sözləri bir cümlədə işlənmişdir.

Qaqauz dilinə məxsus aşağıdakı cümlələrdə «butakım», «sansın» modal sözləri ardıcıl işlənmişdir: **Butakım** qecələr pek xızlı keçərdilər. **Sansın** xenez dernek çəkəttiydi, bir da, baksan xorozlar artık öterlər, qelirdi sıra daalışmaa (N. Baboqlu).

Tabii\ltəbii modal sözlər. Tabii bunların kimlər olduklarını bilmiyorlardı (M. Oğuz).

Zaten modal sözü. **Zaten** çiftlige vardıklarında nasıl olsa ögreneceklerdi (M. Oğuz), **Zaten** az sonra da müsafirlər birer, ikişer çiftlikten ayrılmaya başladılar (M. Oğuz)

Sanki yıldızlar avcumdaydı

O kadar yakından bən gökə.

Sanki yıldızlar bana yapmıştı

Üzümə kara lekə, biyaz lekə.

(Güllü Karanfil)

Duyğular **sanki** tel sarmaştı güüdemə...

Bən kaldım akılsız, akılsız (Güllü Karanfil)

Lüzgar **sanki** demir elli insan Bükər incə belli fidannarı
(Güllü Karanfil)

Müasir Azərbaycan dilində **mənje** modal sözünün əvəzinə türk dilində daha çox «bana kalırsa», «bana göre» ifadələri işlədilir: **Bana kalırsa** bu çoban bir kıza aşık olmalı (M. Oğuz), **Bana göre** Lenin zamanı kazanmaya çalışıyor (M. Oğuz)

Ə. Cavadov yazır ki, modal sözlər cümlədəki mövqeyinə görə bütün köməkçi nitq hissələrindən fərqlənir. Modal sözlər bu və ya digər sözün cümlə üzvü kimi formalaşmasına, cümlələrin və cümlə üzvlərinin bir-birinə bağlanmasına xidmət etmir. Modal sözlər cümlənin məzmununa, onun ifadəsinə xidmət edir (29, s. 306).

Mürəkkəb cümlədə modal sözlər.

Modal sözlər və tabeli mürəkkəb cümlələr. Aparılmış müşahidələr göstərir ki, qoşulma budaq cümlələrin əvvəlində («əvəzlik + ədat»dan ya əvvəl, ya da sonra) modal sözlər işlənir ki, bu da, sözsüz, həmin cümlənin funksional əlaməti ilə bilavasitə bağlıdır. Bu vaxt, demək olar ki, modallığın ən müxtəlif məna növləri üzə çıxır. Bunlar aşağıdakılardır: 1) təsdiq, qətiyyət, əyanilik ifadə edən budaq cümlələr: Arzu özünü saxlaya bilmədi, o biri otağa keçib hönkür-hönkür ağladı ki, bu, əlbəttə, Camalı rahatsız etməli idi) F. Kərimzadə); 2) şübhə, güman ifadə edən budaq cümlələr: Mən dərslərimi heç də hər gün lazımı səviyyədə hazırlaya bilmirdim ki, bu da çox güman ki, valideynlərimi əsəbiləşdirirdi. 3) təəssüf ifadə edən budaq cümlələr: Məhkəmə ayrıca qərar qəbul etmişdir ki, bu da, təəssüf ki, yerinə yetirilmir.

Digər oğuz dillərindən fərqli olaraq cümlə «və beləliklə» (bağlayıcı+modal söz) modeli ilə başlayır. Elmi üslubda belə cümlələrdə rastlaşmaq mümkündür: Və beləliklə, bunlardan sonuncusu insan həyatı hadisələri məcmusunda tamamilə müəyyən bir sahəyə aid edilmiş olacaqdır. Və beləliklə, ya bütünlüklə sesasioloji sistemə, ya da onun bir hissəsi olan dilə aid cəhətləri bir tərəfə atmaqla məqsəddən yayınırlar. Və beləliklə, onların hamısını semasiologiyanın çərçivəsində birləşdirərək həmin elmin qanunları ilə izah etmək ehtiyacı yaranır. (33, s. 75, 76, 77) Modal sözlər müqayisə edilən dillərin mürəkkəb cümlə sistemində müxtəlif mövqelərdə çox işlənir. Məsələn, qaqauz dilində «beki» modal sözü şərt budaq cümləsinin baş cümləsində: Beki xalız ola da bu işlər qeçeceydi, eer ilkyazın işidilmeyaydi ansızdan bir prost xaber (N.Babaoğlu).

Qaqauz dilində Azərbaycan dilində olduğu kimi-sa,-sə şəkilçili daşlaşmış modal ifadələr cümlənin əvvəlində işlənərək modallığı ifadə edir. Məsələn, müqayisə et: (A) Necə də olsa,

işlər sahmana düşməlidir. (Q) Nica da olsa, bizim işlər artık prosta varardılar (N. Baboqlu).

Qaqauz dilində digər türk dillərindən fərqli olaraq bitkida, butakım modal sözləri həm sadə və həm də mürəkkəb cümlələrin tərkibində çox geniş işlənir. Məs.: Bitkikada beni uurrattılar (sadə jümlədə); -Ban pek islaa bileerim, ama butakım sırada benim borcum sorayım (mürəkkəb cümlədə, N. Baboqlu).

Həsənخان eyni dərəcədə yararlı sandığı və birgəqovuşuq şəkildə yeridilsə, **şübhəsiz**, daha tez təsir göstərəsi iki tədbirdən əvvəlcə birini başlamaq istədi (S. Əhmədov).

İki modal söz yanaşı işlənir: **Düzü**, **bəlkə**, heç mənim ağıma belə şey gəlməzdi, əgər başqaları bu barədə deməsəydilər (S. Əhmədov). «Bən da, **bekim**, şansora yakışmerim be erə işləməə, ama pek eskiyim deyni, **olmalı**, kıyıştırmalar uuretməə (N. Baboqlu).

Modal sözdən sonra ədat işlənir: **Deyəsən**, axı təzə oyun düzəltməsən, gecə ilə oynayırısan? (S. Əhmədov).

Modal söz sa,-sə şəkilçili budaq cümlənin tərkibində işlənir: Türlü fikirlər qərərdilər aklımdan: acaba işidilirsə bu iş küydə, kimin suratınnan aalem arasında çıkılır, kimin qözlerinnən ana-boba üzünə bakılır? (N. Baboqlu).

Bəzi **modal sözlər cümlənin xəbəri vəzifəsində** işlənir. Məs.: Az qala iki aya yaxın bir vaxt ərzində ölkəmizin siyasi mənzərəsini müşahidə edə bilən hər kəsdə belə bir rəyin yaranması **şübhəsizdir** («Kredo» qəzetindən).

Türk dilində bəzən **şüphəsiz**, **tabii**, **elbette** modal sözləri ədat kimi götürülmüşdür (...)

Məncə, təsəllidir alın yazısı,

İmkanı əlindən alınanlara (Ə. Yunus)

Bu yeni doğan da **elbet** güzel bir çiçəkdir (türk)

Elbet, sordum kim o, neredən da keçirdim anasına-bobasına (D. Tanasoqlu)

Xakına (həqiqətən) onnar ölə, birdən sevdilər bir-birini (D. Tanasoqlu)

Butakım, dostlarım, qemida qezindim (N. Baboqlu)

Nezaman **acaba** bu onun Andreinin qüç yaşamasına (N. Baboqlu)

Bekim, bu büülü tertip koruduydu onu xatadan-beladan? (N. Baboqlu)

Mari Kirana, **acaba** san olmağsın (N. Baboqlu)

Qaqauz dilində də modal sbzlər təkrarlanır:- **Acaba** Lambu becerecek mı xızlf çekettirip maşınayı qötürüvermaa doktorları xastaya...**Acaba** qeçlenmeyecek mi sabaylan işa...**Acaba**,...**Acaba**...(N. Baboqlu)

Sual mənasının yaranmasında modal sözlərin rolu.

Cümlədə ədatlarla yanaşı ayrı-ayrı modal sözlər də sual mənasını gücləndirir. Qəzənfər Kazımov «Müasir Azərbaycan dili» (26) dərslində sual mənasının yaranmasında sual ədatlarının və bəzi modal sözlərin rolunu öyrənmək üçün tələbələrin diqqətini aşağıdakı cümlələrə yönəldir:

Sənin üçün burada çox çətin keçmir **ki?** **Bəlkə**, mənə acığın tutduğun üçün belə deyirsən? Bir yerin-zadın yaralanmayıb **ki?** Qorxub eləmədin **ki?** Siz bir də ora qayıdacaqsınız **ki?** **Məgər** Nazxanım bacı tək yaşayır? (İ. Əfəndiyev)

Birinci cümlədə sual mənası **ki** ədatının və intonasianın köməyi ilə yaranmışdır. **Bəlkə**, mənə acığın tutduğun üçün belə deyirsən?- jümləsindən bəlkə modal sözünü atsaq, xəbərin son hecası uzun tələffüz edilməlidir. **Məgər** Nazxanım bacı tək yaşayır? Cümləsindən məgər ədatını atdıqda da xəbərin son hecası uzun tələffüz edilməlidir. Sual mənasının formalaşması üçün lazım olan fasiləni bəlkə, məgər sözləri alır. Bu cür cümlələr intonasiya ilə qurulan sual cümlələrinə çox yaxındır və sual mənası həmin sözlərin köməyi ilə yaranır. Heç şübhəsiz, bu halda məntiqi vurğunun son sözlərə düşdüyünü də unutmamalıyıq (26, s. 91).

Şəxssiz cümlənin xəbərinin modal sözlərlə ifadəsi. Oğuz qrupu türk dillərində təktərkibli cümlənin bir növü olan şəxssiz cümlələrin xəbəri modal sözlərdən də ibarət olur. Cümlə şəklində

olan modal sözlər müxtəlif modal mənalar ifadə edir. Həmin modal mənaları hər birinin ifadə imkanlarına görə bir neçə qrupa ayırmaq olar:

1) gerçəkliyin təsdiqini bildirən şəxssiz cümlələr: sözsüz, şübhəsiz, məmnuniyyətlə və s.

2) mümkünlük, vaciblik və qeyri-mümkünlüyün təsdiqini bildirən şəxssiz cümlələr: ola bilsin, ola bilsin ki, doğrudan, düz, olmaq, mümkün deyil və s.

yəqinlik, güman bildirən şəxssiz cümlələr: bəlkə də, çox güman ki, görəsən. Ora getmək üçün sizə icazə lazımdır.

-Dır şəkilçisi modal sözlərin tərkibində cümlənin xəbəri funksiyasında işləyə bilər, ikiqat modallıq əmələ gəlir. Çünki –dır formasının özündə də modal çalar yüksəkdir (127; 72, s. 137-150; 103, s. 3-16).

Modal sözlərin sintaktik əlamətlərindən biri onların da **qoşulma konstruksiya** ola bilməsidir. Tədqiqatçılar da göstərir ki, qoşulma konstruksiyaların bir qismi modal sözlərdən, xitab şəklində adlardan, nidalardan ibarət olur. Bu qrupa daxil olan qoşulma konstruksiyaların bir qismi danışanın söylənilən fikrə münasibətini bildirir, qoşulma vasitəsilə modallığı qüvvətləndirir (11a, s. 70). Nümunələrə diqqət yetirək;

(A) Mən bu yaşına qədər qocalarla bir qədər mehriban olmamışdım, onlara istənilən qayğıyı göstərməmişdim (T. Kazımov)

(T) Nazim Hikmetlə mənim konuşmam bizi çox yaxınlaşdırmışdır. Görünüyor (S. Ali)

(Q) Qümanlar hiç vakt beni aldada bilmez. Şüpesiz (N. Baboqlu)

(Tm) Fikirlerimiz şunda üst-üste düşə bilər. Elbetde (A. Qovşudov)

Mətnin qurulmasında modal sözlərin rolu. Məlumdur ki, mətni təşkil edən sözlər arasında əlaqə, bağlılıq əsas şərt sayılır. Bu əlaqə çox müxtəlif vasitələrlə yaradılır. Q. Kazımovun fikrincə, mətn daxilində əlaqələr xətti şəkildə və ya qlobal ola bilər, yəni bağlılıq həm ardıcıl gələn cümlələrdə, həm də məsafəli cümlələr arasında

mövcud olur. İki cür bağlılığın yaranmasında digər köməkçi nitq hissələri ilə yanaşı, modal sözlər də həlledici rola malikdir (25, s. 13).

Əfqan Abdullayev də mətnin yaranmasında modal sözlərin də formal-qrammatik elementlər arasında öz yerini göstərir. «Müasir Azərbaycan dilində müvafiq mətnlərin düzəlməsində əlbəttə, doğrudan da, nəhayət modal sözləri aktualizator kimi mühüm fəaliyyət göstərir.

Mətnin implikativ və eksplikativ cəhətlərinin açılmasında modallıq özünəməxsus rol oynayır. Müəllifin, yaxud nəql edəninin obyektiv gerçəkliyə münasibətində. Modal sözlər mətnin bağlanması, fikrin aydınlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Aşağıdakı «Ən böyük dövlət» adlanan mətnə diqqət yetirək: «Bir cavan oğlan öz kasıblığından şikayətlənirdi: **-Görəsən**, mən nə üçün yoxsulam? Mən necə varlı ola bilərəm?-Sən çox varlı adamsan. Ancaq nahaq yerə şikayətlənirsən deyə bir qoca ona nəsihət verdi. - Nejə, mən varlıyam. Bəs, görəsən, o var-dövlət hardadır?- Bax, elə sənin gözlərin. Onları neçəyə satarsan?- Nə qədər pul versən də, gözlərimi satmaram. - **Bəlkə**, əllərini satsan? Mən əvəzində sənə nə qədər istəsən qızıl verərəm. - Dağ hündürlükdə qızıl versən də, **şübhəsiz**, əllərimi vermərəm. -Bax, indi görürsənmi sən nə qədər varlısan? **Deməli**, dünyada ən böyük dövlət bədənin sağlamlığıdır».

Mətbuat üslubunda olan mətnlərdə də modal sözlərlə başlanan parçalar modal sözlərlə də qapanır. Məs.: **Ümumiyyətlə**, bu «kişi» sözü təkcə cins mənasında işlədilmir. Kişi sözü Azərbaycanın, azərbaycanlıların zaman-zaman yaratdığı mənəvi sərvətlərin, **bəlkə də**, ən qiymətlisindən birinin ünvanıdır. İndi **bəlkə** bu kişilik sözünün özündə də bir dəyişiklik yaranır. **Bəlkə** gələcəkdə heç bu sözə ehtiyac olmayacaq. Amma hər halda Teymur əmi yaxşılardan axıra qalmış kimi o «kişi» sözünün də keşiyimini çəkib, onu özünün simasında qoruyub XXI əsrə keçirənlərdən biridir, **əlbəttə** («Kredo» qəzeti).

KEÇİD XARAKTERLİ MODAL SÖZLƏR

3.1. Modallaşma prosesi.

Bunlara funksional modal sözlər də deyirlər. Bir sıra leksik mənası olan sözlər cümlə üzvü olduğu kimi lüğəti mənasını itirərək modal sözlərə çevrilir və funksionallaşır. «Razvitie modalnoqo znaçeniə slov»şlo çerez peressımıslenie i obstraqirovonie konkretnoqo leksişeskoqo znaçeniə, s kotorım oni upotrebliəlis pervonaçalno. Gtot proçess obhiy dlə vsex modalnıx slov, nezavisimo ot toqo, s kakimi çastəmi reçi oni sootnosəmsə po obrazavaniö na beze kakoy sintaksişeskoj funkçii oni aformilis» (131, s. 100).

Münasibət, əlaqə qrammatik mənaları köməkçi sözlərdə kateqorial qrammatik (əşyalıq, əlamət, keyfiyyət) mənalara nisbətən daha ümumi və mücərrəddir. Bilindiyi kimi, köməkçi sözlər müstəqil nitq hissələrindən törəmişdir. Ancaq müstəqil nitq hissələrinə məxsus yalnız o sözlər köməkçi sözlərə keçməyə meyl edir ki, ya onların mənalarda relyativ-qrammatik münasibət və əlaqəyaratma məna çaları vardır, ya da bunu müəyyən şəraitdə yaratmaq mümkündür.

Müstəqil sözlərin köməkçi sözlərə doğru inkişaf prosesi onların ikitərəfli qrammatik əlaqə yaratmaq xüsusiyyəti olması, başqa sözlə, özündən əvvəl və özündən sonra gələn sözləri bir-biri ilə əlaqələndirən bir vasitə kimi də istifadə edilməsi nəticəsində baş verir. İlk mərhələdə bu proses çox zəif gedir, əsasən, münasibət (qrammatik münasibət) ifadə etmək, sonrakı mərhələlərdə nisbətən sürətlənərək qrammatik əlaqə yaratmaq şəklində özünü göstərir. Bundan əlavə, ilk mərhələdə inkişaf prosesi, yəni münasibət ifadə etmə xüsusiyyəti həmin sözlərin mənsub olduğu müstəqil nitq hissələrinin hüdudu çərçivəsində başlayır və davam edir.

Bunun nəticəsində də müstəqil nitq hissələrinin içərisində yeri gəldikcə yarımüstəqil mövqedə işlənən və münasibət bildirən müəyyən qruplar fərqlənir.

Müstəqil nitq hissələrinin içərisində köməkçi nitq hissələrinə doğru inkişaf prosesi keçirən bu qrupları ayırıb onların xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək çox vacibdir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra tədqiqat əsərlərində bu qruplar ya mənsub olduqları nitq hissələrindən kənarə köməkçi adlar, bağlayıcı sözlər və s. adlar altında hibrit, yəni həm müstəqil və həm də köməkçi sözlər kimi ayrıca, ya da köməkçi nitq hissələrinin tərkibində keçici qruplar kimi tədqiq olunur. Bu cəhətdən yalnız fellər müstəsnadır. Çünki fellərin içərisində köməkçi fellər qrupu fərqləndirilir. Zənnimizcə, köməkçi nitq hissələrinə doğru inkişaf prosesi müstəqil nitq hissələrinin hüdudu dairəsində başladığına görə keçici qrupu elə müstəqil nitq hissələrinin özlərinin də içərisində ayırıb onların köməkçi vasitələrə neçə çevrilməsi xəttini izləmək daha münasib olar (15, s. 129, 130).

Hadı Mirzəzadə Azərbaycan dilinin tarixi baxımından yanaşaran modal sözlərin tutumlu nitq hissəsi olmadığını, yığcam, sayılıb əhatə olunan, hətta iti zəhinlə əzbər yadda saxlana bilən bir söz qrupu olduğu qənaətinə gəlir. Bu baxımdan onlar bütövlükdə köməkçi nitq hissələrinin kəmiyyət məxrəcinə uyğundur. Əslində modal sözlər leksik-semsantik təyinatla müəyyənləşən, bünövrəsindən məhz bu nitq hissəsinin adına törəyən lüğət vahidləri deyildir. Bunlar leksik fakt kimi yaradılışda müxtəlif nitq hissələrinə mənsub olub. Nitq prosesində danışanın real gerçəkliyə münasibətini bildirmək üçün ayrı-ayrı nitq hissələrinə mənsub sözlərdən bəziləri etimoloji leksik- qrammatik kökündən təcrid olunur, ancaq əslində olan qrammatik məna əsasında şəxsin söylədiyinə və ya eşitdiyinə münasibətini ifadə edir (27, s. 238, 239).

Modallaşma-konversiyanın bir növüdür. Yəni bir nitq hissəsinin digərinə keçməsi hadisəsidir. Türk dillərində bir sıra isimlər, saylar, sifətlər, zərflər, əvəzliliklər və fellərlər modallaşma bilir. Keçid prosesləri haqqında maraqlı əsər müəllifi Cəfər Cəfərov yazır doktruluq monoqrafiyasının 3-cü fəslinin birinci bölməsini «Modallaşdırma» adlandırır. O, modal sözlərin iki yolla- morfoloji və sintaktik yolla əmələ gəlməsini qeyd edəndən sonra əsas nitq hissələrinin modalla sözlərə keçmə prosesini izləyir və yazır ki, əsas dil vahidlər modal sözlərə müəyyən funksional şəraitdə keçid və bu zaman sözün morfoloji strukturunda heç bir dəyişiklik olmur, amma sözün sintaktik funksiyası dəyişərək, ara sözə çevrilir. Bu zaman semantikada da dəyişmə özünü göstərir. Modallaşma həmin ərəfədə başlanır (**82, s. 66**). «Modallaşmış söz qrupları vaxtı ilə mənsub olduqları nitq hissələri ilə bütün «qrammatik» münasibətlərini itirir, cümlədə başqa sintaktik ampulada çıxış edir. Modal sözlərdə vaxtilə mənsub olduqları nitq hissələrinin qrammatik əlamətləri daşlaşmış şəkildə qalır. Nitq hissələrinin qrammatik-valentlik xüsusiyyətləri də modallaşma prosesində itirilmiş olur. Dəyişməzlik, qrammatik əlaqə və münasibətlərin formal göstəricilərinə «passiv» münasibət modal sözlərin aparıcı cəhəti hesab olunur. Bunun məntiqi davamı olaraq modal sözlər ayrılıqda cümlə üzvü olmur, bütövlükdə cümləyə və ya onun bir üzvünə aid münasibət bildirir (13, s. 8).

Türk dillərində **modallaşma prosesi** ümumi keçid prosesinin bir tərkib hissəsi olub dil sistemində qənaəti təmin edir (140).

Azərbaycan dilçisi Z.Əlizadə yazır ki, leksik-qrammatik bir kateqoriya kimi formalaşmaqda olan modal sözlər cümlədə sözün funksiyasında müəyyən dəyişikliyin baş verməsi, yəni bu və ya başqa sözlərlə yeni əlaqələr yaradan qrammatik keyfiyyətin toplanması nəticəsində əmələ gəlir (36, s. 3). Modal sözlərin tarixən yaranma prosesi onun tərkibi ilə müəyyənleşir. Z. Əlizadə modal sözlərin tərkibinin müəyyən

edilməsində haqlı olaraq iki yolun mövcudluğunu göstərir. Birincisi, vaxtilə müxtəlif nitq hissələrinin tərkibində toplanan modal sözlərin həmin nitq hissələrindən çıxarılıb, vahid modal sözlər qrupunda birləşdirilməsi yoludur. İkincisi leksik yoldur. Bu yolla modal sözlər törəyir, yəni müxtəlif nitq hissələrindən təcrid edilən sözlər yeni məna kəsb edir, modal sözlər qrupunu zənginləşdirir (36, s. 6).

Türk dili tədqiqatçısı R. Rüstəmovun fikrincə, modal sözlər kök sözlərdən törəmiş, tarixi inkişaf boyunca onlar özünün nominativ funksiyasını itirmişdir. Modal sözlər xüsusi leksik-qrammatik söz qrupudur (30, s. 51).

Oğuz qrupu türk dillərində modal sözlər həm hazır şəkildədir, həm də digər nitq hissələrinin semantik və funksional cəhətdən transformasiyası- çevrilməsi nəticəsində yaranır. Məsələn, 1) ismin modal sözə çevrilməsi. «Ehtimal» həm isim, həm də modal söz; 2) sifətin modal sözə çevrilməsi. «Şəksiz», «sözsüz» sözləri həm sifət, həm də modal söz kimi işlənir.

Konversiya hadisəsi modal sözlə digər nitq hissələri arasında baş verir. Bu haqda qırğız dilçiləri yazırlar ki, «naibolee aktivno v razrəd modalğnıx slov perexodili nareçie, qlaqolı, a takje zastıvşie padejnie formı imen suhestvitelğnıx. Perexod moq privesti k okonçatelğnomu zakrepleniö slova v novoy leksiko- qrammatiçeskoy kateqorii, no moq privesti i k mejrazrədnoy omonimii, koqda modalğnoe slovo i podovıvşəe eqo ediniüa iz druoqoy çasti reçi prodoljaöt suhestvovatğ parallelğno, razlıçaəsğ lih v kontekste svoimi funkciəmi i semantikoy» (79, s. 328).

Oğuz qrupu türk dillərində modal sözlər zərfə, felə və ismə keçə bilir, yəni konversiyallaşır. Qırğız dilində modal sözlərdən bəhs olunan qrammatikalarda oxuyuruq: «Naibolee aktivno v razrəd modalğnıx slov perexodili nareçie, qlaqolı, a takje zastıvşie padejnie formı imen suhestvi telğnıx. Perexod moq privesti k okonçatelğnomu zakrepleniö slova v novoy leksiko-qrammatiçeskoy kateqorii, no moq privesti i k

mejrazrədnoy omonimii, koqda modalgñie slova i podovivşao eqo ediniüa iz druqoy çasti reçi prodoljaoät v kontekste svoimi funküiəmi i semantikoy» (79, s. 328).

Bu keçid istiqamətləri dil sisemində qənaəti təmin edir. M. Yusifov Azərbaycan dili materialları əsasında yazdığı namizədlik işində bu qənaətin dil üçün nə dərəcədə əhəmiyyət daşdığını göstərmişdir (140, s. 16) Qeyd edək ki, bu bölgüdə **konversiya** deyilən dil hadisəsi özünü göstərir. Belə ki, əsas nitq hissəsinə aid olan söz modal sözün funksiyasını daşımağa başlayır. Yəni, bir nitq hissəsi digər bir nitq hissəsinə çevrilir. Omonimlik meydana gəlir. Çünki iki eyni formalı söz mətn daxilində fərqli mənaları ifadə edir. F. Zeynalov bu cəhəti nəzərə alaraq yazır; «Bołşinstvo modalnıx slov v sovremennom upoteblennii sostavlənom qrammatičeskie omonimi so znamenotelnimi slovami» (96, s. 63).

Azərbaycan dilçiliyində Z. Əlizadə modal sözlərin yuxarıdakı bölgüsünü leksik xüsusiyyətləri nəzərə almaqla təsnif etmişdir. Müəllif modal sözləri nitq hissələrindən törəmələrinə görə; 1) adlardan törəyən və 2) fellərdən törəyən modal sözlər olmaqla qruplaşdırır. (36, s. 70)

İsmi modal sözlər. Belə modal sözlər oğuz qrupu türk dillərində isimlərdən, sifətlərdən, saylardan, əvəzlilərdən və zərflərdən törəyir.

Qırğız dilçisi P. Şarşeevin fikrinə, «v proçesse perexoda imennıx çastey reçi v modalnie slova videləötsə dva osnovıx qrammatičeskıx əvleniə: vo-pervıx, znamenatelgñie çasti reçi, qrammatikalizuəsg, postepenno priobretaöt modalgñie znaçeniə, soxranəə pri gtom osnovnoe leksiçeskoe znaçenie, vo-vtorıx, gti çasti reçi, perexodə v razrəd modalgñıx slov, utraçıvaöt pervonaçalgñnoe leksiçeskoe znaçenie» (136, s. 23).

İsmi modal sözlər isimlərin öz ilkin mənasını itirərək modal mənada funksionallaşması nəticəsində yaranır. Yəni mənşəyini isimdən almış bir sıra modal sözlər vardır ki, onlar predmetlik, əşyalıq xüsusiyyətindən məhrum olaraq, modal

sözlər qrupuna daxil olmuşdur (36, s. 70). Nümunələrə nəzər yetirək:

Adlar və fellər modallaşır. Türk dillərində bir sıra sözlər vardır ki, onlar digər nitq hissələrindən, demək olar ki, tam təcrid olunmuş və modal sözə çevrilmişdir. Əlbəttə, beləliklə, nəhayət, təəssüf, yəqin, güman ki, sanki, həqiqətən və s. belə sözlərdəndir.

Müstəqil mənalı sözlərdən modal sözlərin yaranması uzun sürən tarixi prosesdir. Dilin qənaətə meyl etməsi və tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsinin transformasiyaya uğraması prosesi də modal sözlərin əmələ gəlmə yollarındandır (3, s. 4).

Bəzi sözlər türk dillərinin inkişafının indiki mərhələsində həm cümlənin bir üzvü, həm də ara söz kimi istifadə olunmuşdur. Belələrinə nümunə olaraq görünür, görəsən, bilirsənmi, şübhəsiz, sözsüz, düzdür, doğrudur, deməli, deyəsən və s. sözləri göstərək olar. Məsələn, müqayisə et: Gedəsən, gəzəsən, görəsən...- Görəsən, niyə gecikib?, Qardaş, dediyin düzdür (S. Azəri)- Düzdür, mənə qarşı etdiyən pislik (S. Azəri).

İsmin modallaşması. Oğuz qrupu türk dillərində bir sıra isimlər (nəhayət\nihayət, məsələn\meselem, gərək\gerek, güman, qərəz, əlqərəz, həqiqətən\xakıkat, xülasə; bezbelli, xakına və s.) modallaşa bilər. Məs.: (A) Xülasə, vəziyyətdən çıxıb bildik (Ə. Əhmədov); (Q) Butakım qençlər duzduydular buluşmaq işlerini, ama ansızdan bir eni kostek çıktı onnerina, **bezbelli (həqiqət)** eski sooleyiş boşuna kalmamış, ani nedan korkersın, ondan kurtulmersın (N. Baboqlu); **Xakına** vardı annadıcılar uçitellerin arasından, ani savaşırdılar bizim qozlerimizi açmaa (N. Baboqlu); (T) Nihayət çoban yetişti ve dev köpeklerini azarlayıp onları yatıştırdı (M. Oğuz); (Tm) Meselem, latın elipbiyindəki türkmençe xarpların ulanılışında türkmençe b sesini anladıyan xarp v sesini...anladyardılar; **Xakıkat**, türkmen dilinde yönəliş düşümdəki birnəçə ayrı-ayrı

manılarda qelip, bir sözlərdə tirkeşip ulanılan yaqdayların-
da duş qelinyər. Meselem (Xəzirki zaman türkmen dili) və s.

Modallaşan isimlərdən biri də **gərək\gerek\qerek** sözüdür. Türkoloqlar gərək ismindən törəyən gərək (gərək ki) modal sözü haqqında xüsusi danışmışlar. Etimologiyası etibarlı ilə ismə bağlı olan gərək\gerek\qerek sözü həqiqi mənasından başqa, cümlədə modal söz kimi çıxış etmək qabiliyyətinə də malikdir. Gərək sözü modal məna kəsb edərkən cümlədə arzu, təkid, ehtimal, bir şeyə və ya bir hadisəyə qarşı can atmaq, vaciblik, zərurət, təsdiq mənalarnı və s. də ifadə edir (36, 71).

N. A. Baskakov qeyd edir ki, zərfin mənasından ayrılmış gərək ədat-modal sözü (gərək sözünü ədat sayanlar da var) lazımdır, gərəkdir mənasında felin yalnız şərt forması ilə birləşmə şəklində işlənir və həmin hadisənin və ya həmin halın mövcudluğunun ehtimalını, yəqinliyini bildirir. Müəllif qaraqalpaq dilindən aşağıdakı nümunəni verir: Xar nersenin miynetin kermey iraxatı bolmasa gerek (68, s. 480).

Y.Canpeisov qazax dilində gerek sözünün müstəqil modal söz kimi də işləndiyini qeyd edir (88, s. 34).

Türkmən dilində qerek vahidi qitmek feli ilə çox işlənir: Mırada qimek qerek-Mırada dınç almağa qitmek qerek-Mırada kurorta dınç almağa qitmek qerek- Mırada bir ay kurorta dınç almağa qitmek qerek.

Nümunələr göstərir ki, oğuz dillərində modallaşan isimlər öz əvvəlki əşyalılıq əlamətini itirək müxtəlif modal mənalara (həqiqilik, güman, nəticə və s.) ifadə edir. Modallaşan isimlər bu dillərdə fonetik tərkibcə fərqlənir, qaqauz dilində isə özünəməxsus formalarda çıxış edir. **Nəhayət\bitkidə sözünün funksionallığı.** Nəhayət modal sözü isimdən törəmişdir. Ərəb mənşəlidir. Son, axır, qurtaracaq mənasında işlənir. Qaqauz dilində bu sözün əvəzinə «bitkidə» sözü işlədilir. Bu da qaqauz dilinin modal sözlərini digər oğuz dillərindən fərqləndirir. Nəhayət sözü cümlədə isim kimi: Hər şeydə başlanğıc və nəhayət vardır. Bu işin nəhayəti nə olacaq?,

Həyat nəşəsiylə titrəyir içim; Parlaq gələcəyim, nəhayətim var (M. Müşfiq). Nəhayət sözü zərf kimi də həddindən artıq, son dərəcə, olduqca mənasında istifadə olunur. Məs.: Ey mənim əziz qardaşım! Məktubunu açıb oxudum, nəhayət hər ikinizdən razıyam... (J. Məmmədquluzadə).

Nəhayət sözü ara söz modal söz funksiyasında. Modal söz funksiyasında «nəhayət»- çoxdan gözlənilən bir işin başa gəldiyini, axırda müsbət nəticələndiyini və bundan duyulan məmnunluğu ifadə edir (ADİL, 3, s. 411). Məs.:

(Azərb.) **Nəhayət**, həsrətlə görmək istədiyimiz bu tarixi şəhərə qədəm qoyuruq (M. İbrahimov)

(T) Nihayet karı konuştu.

(Tm) Nehayet, ene oğlunu qucaqladı (A. Durdiev)

(Q) **Bitkidə**, söleer insannar, kaynatam olsun onnar (D. Karaçoban). Bu jümlələrdəki nəhayət, bitkidə modal sözləri kontekstdə nəticə, yekun və ehtimallıq mənasını yaradır.

Həqiqətən// sözünün funksiyalıqlığı. Mənşə etibarı ilə isimdir. Doğurdan, həqiqətən olmuş və ya olan şey, hadisə və s. mənasında. Məs; Həqiqət acı olsa da, demək lazımdır. Bunların heç biri həqiqətə oxşamır. «Həqiqətən» sözü zərf funksiyasını da yerinə yetirir və bu zaman doğurdan, doğurdan da, gərçəkdən, əslində mənalalarının sinoniminə çevrilir. Məs; O həqiqətən böyük alimdir. Züleyxa həqiqətən Dilbərlə Fərman arasında olan sevgidən xəbərdar idi. (Ə. Sadiq). Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində (4-jü sild) «həqiqət», «həqiqətən» sözlərinin modal mənə ifadə edən forması nədənsə göstərilməmişdir. Oğuz qrupu türk dillərində «həqiqətən» (həqiqət) modal sözü təsdiqin reall olmasını müəyyən edir. İsmi modal sözlərin bir qismi sifətlərdən əmələ gəlməlidir. Bunlar aşağıdakılardır; sözsüz, şəksiz, şübhəsiz, müxtəsər, məlum, yaxşı, düzü, doğrusu, hes şübhəsiz ki, gümansız (A); Sifətlərdən törəmiş modal sözlərə əlamət, keyfiyyət xasiyyətini itirərək, kontekstdə müxtəlif modal mənalara yarada bilər. Bu mənalara sifət –modal söz keçidində gərçəkləşir. Məsələn, müqayisə edək; «sözsüz» «sifət»- sözsüz

söz – «sözsüz» modal söz- O, əmri sözsüz yerinə yetirdi. «şəksiz sifəti inamsızlıq, bədgümanlıq, yəqinlik mənalарını ehtiva edərək modal sözə çevrilir. Bu modal söz «şübhəsiz», «yəqin», «əlbəttə» sözlərinin mənalарını qazanır. Məs; Sənsən bahar, sənsən şəksiz- şübhəsiz, nəğməmin ahəngi, seirimин rəngi (S. Rüstəm). Şübhəsiz sözü sifət və zərf nitq həssəsinə aid etsələr də, həmin söz modal (ara) söz kimi əlbəttə, təbii sözlər daşdığı vəzifə ilə üst-üstə düşür. Zərf, sifət və modal söz kimi onları fərqləndirmək üçün modal sözdən sonra vergül işarəsi qoyulur. Məsələn, müqayisə et; Zərf kimi; Şübhəsiz məndə gələcəm. Şübhəsiz bu gecə yola düşməliyik (A. Şaiq). Modal söz kimi; Şübhəsiz, mən onu təhqir etmək istəmərdim. Heç şübhəsiz ki, (yəqin ki, əlbəttə ki, görünür ki, yəqin ki) Zərdabiyə qarşı olan şiddətli, həyasız hücum, Seyid Əzim Şirvani kimi qüdrətli bir şair mövcud ikən, cavabsız qalmayacaqdı (M. İbrahimov); şuphesiz iaşamaa (qaq).

Sifətin modallaşması. Belə modal sözlərə aiddir: sözsüz, şübhəsiz, şəksiz, müxtəsər, yaxşı, peki, çox yaxşı və s.

Oğuz qrupu türk dillərində modal sözlərin bəziləri yekun, nəticə, təhdid mənalарını üzvi şəkildə ifadə edir. Məs.:

Yaxşı modal sözü. Konversiya nəticəsində sifət modal sözə keçmişdir. Məs.: -**Yaxşı**,-deyə molla onun sözü kəsdi. - İndi mən nə eləyim? (İ. Şıxlı), O nəyi isə xəyalında xeyli ölçüb-biçdi və nəhayət, astadan dilləndi:- **Yaxşı**, mən sənə nə kömək edə bilərəm? (İ. Şıxlı).

Göründüyü kimi, yaxşı modal sözü əvvəlki fikirləri yekunlaşdıraraq sonra gələn fikrə razılıq bildirir.

Bu modal sözün funksiyasını türk dilində **peki** (ən yaxşı) və **iyi** (yaxşı) modal sözləri yerinə yetirir. Məs.:

«**Yaxşı**»\«**peki** sözü sifət kimi müsbət xüsusiyyətlərə və ya keyfiyyətlərə malik olan; öz keyfiyyəti ilə verilən tələbləri təmin edən, lazım qaydada olan; bəyənیلən (yaman ziddi) (ADİL, 2, s. 517) Mənalara diqqət yönəldək; 1) Yaxşı tərcümə, yaxşı şərait (A) «əqşı niet (Tm) (sifət mənasında) 2) Yaxşı yazmaq, yaxşı bələd olmaq.... (zərf mənasında) 3)

yaxşı, əzizim, «sən deyən olsun» mənasında razılıq bildirir. Bu modal söz «yadda saxla», «çox əcəb», «baxıb görərsən» və s. mənalarında istifadə olunaraq hədə bildirir (bəzən təkrarla işlənir; yaxşı, görüşərik! Yaxşı, yaxşı, gör atana nə deyirəm.

(A) Yaxşı, dediyinə niyə əməl etmədin? (danışiq dilində)

(T) Peki, Hanzade beyin so yanında oturan kim? (M.

Oğuz)

(Tm) Yaqşı, süyci söz yılanı xinden çıxarar? (Xəzirki zaman türkmen dili).

(A) Şübhəsiz, briqadamız yarışda birinji yeri tutajaqndır.

(Tm) Şüphesiz ki, okuvçılarnın xer biri öz erinde olacak.

(T) Şüphesiz hanım süt verecekse, ben de can veririm (N.

Kemal)

(Q) Kimin aklına qelirdi, şüphesiz ani Stifanka şansora başqa quveeda buluner xaliz sevdasında Yanıda, onnarın içerisinde (N. Baboqlu)

(T) Doğrusu köpeklerimiz pek de yaman seylere benziyorlar çoban qardaş! (M. Oğuz)

(A) Doğrusu, heç fikirləşməmişdim (Ə. Vəliyev).

(Tm) Doqırı, men xiç bir veçden ikircenlenmən, bütün durmuşım, barca ukıbım xem əxli kollektivin qüyci bilen şol qörkezme boyunca ayqıtlı xereket edyərin (B. Kerbabaev).

(Q) Doorusu, xer kera ya çirkin, ya da qozal, kızım!-deer bitkida molla da çıkar (D. Tanasoqlu)

(A) Açığı, mən bu məsələyə də təəjjüblənirəm («Kredo» qəzeti)

Qıyası\kıyası modal sözü. Kıyası bir solukta fakat çok şey öyrenerek okuyacağınız bir eser «İsan ağlar mayısa»... (Müslim Oğuz)

«**Məlum**» **modal sözün**. Ərəb mənşəli sifətdir. Bilinən, bilinmiş; bəlli, aydın, aşkar, hamıya bəlli olan; məlum şey, məlum məsələ. Modal söz kimi; Talıbxan dedi ki, doğrudur, çünki cigərim çox yanır, məlum ki, yemişəm, yatmışam (S. Ə. Şirvani.)

Sifət **-dır** şəkilçisini qəbul edərək modallaşır. Məs.: (A) Düzdür, rəsmi dairələrdən tez-tez müharibə ilə bağlı bəyənətlər verilir («Müsavət» q., 8-9 mart 2004-cü il).

Sayların modallaşması. İsmi modal sözlərin bir çoxu saylardan yarananlardır. Amma bunlar oğuz qrupu türk dillərində kəmiyyət etibarı ilə nisbətən azlıq təşkil edir. Saylardan əmələ gələn modal sözlər, əsasən, bunlardır: bir, bircə (barı, heç olmasa mənasında), birinci (əvvələn mənasında), ikinci (saniyə mənasında), üçüncü və s.

Əvvələn **əvvəla modal sözü**. Bu söz ərəb mənşəlidir. Mənası, birincisi, birinci olaraq, ən əvvəl. Məs.: Qəhrəman bəyin, əvvəla, pulu yoxdur (Ə. Haqverdiyev), Əvvəla, qızı görməmişəm və ondan savayı, qız on ya on bir yaşında (N. Nərimanov), Əvvələn, biz onu tanımırıq, ikincisi... Əvvələn, yüngül tənbehlərin hamısı manifestə düşür (C. Məmmədquluzadə); Əvvəla, həmin pulu ailə başına paylamalı olsalar, sosial ədalət pozulmuş olacaq. İkincisi, adambaşına paylamalı olsalar, yenə əğlabatan deyil («Kredo» qəzeti); (Tm) Əvəla, nələr qördük zalım xandan, sonrası kim bilən? (Maqtumkulu); Q) Saniyə, Yaninin anası-bobası korktular, açan qordular, ani onların oolu kaçak qelin qetirdi (N. Baboqlu)

Bir sayının funksiyaları çoxdur, həmin funksiyalardan biri də modallaşa bilməsidir. Məsələn, müqayisə et: (A) – Bir ayağa dur, görüm kimin yarısan? (mahnılardan); Bir de görüm qoyunu niyə kəsib yedin? (Ə. Vəliyev).

Bir sayının türkmən dilindəki funksionallığı və eləcə də modallığını aşağıdakı cümlələrdən görə bilərik: Bir qezək

Daşrabadın yanındakı köne qalada onun bilen duşuşamızda. Daşdan qören bir diysin, qolay bolsun aramız... (Kemine).

Fikrimizcə, həm türkmən, həm də Azərbaycan dilində «bir» sözünü ədat saymaq lazımdır. Düzdür, verilmiş cümlələrdə «bir» sözü modallıq yarada bilir, amma bu ədatın yaratdığı modallıqdır. C. Deny da bir sözünü qüvvətləndirici modallığa misal gətirir və aşağıdakı nümunəni verir: Bir men diyen olsaydı... (39, p. 438-440)

Birinci, ikinci...sözlərinin funksionallığı. Bu sözlər sıra sözləri vəzifəsində: ikinci cərgə, ikinci vətən və s.; modal söz funksiyasında: (A) Oğlum, birinci, bu yad şəhərdə sakit gəz, sakit otur-dur, ikincisi, ədəbli ol, oxuduğun yerdə bilik qazan (Ə. Haqverdiyev); (Tm) Birinci, biz şu qün yıqnaka qimecek, ikinci, paqtaçılarla qörüşü bulmayacak (B. Kerbabaev); (Q) En buuyu-koca-karı, xepsina çorbacıyka, **ikincisi**-orta karı, içerlerik baker (D. Tanasoqlu).

Əvəzlilərin modallaşması. Oğuz qrupu türk dillərində modal sözlərin bəziləri əvəzlilərdən törəyir və müxtəlif modal münasibətləri ifadə edir. «Bir qisim modal sözlərə nə isə, belə, elə kimi sözlər bir də, mən, sən, biz, sən şəxs əvəzlilərinə-cə leksik şəkilçisinin əlavəsi ilə əmələ gələn mənəcə, bizcə, sizcə sözləri daxildir (36, s. 79).

Çoxfunksiyalı «nə» əvəzliyi «isə» qoşması ilə birgə qeyri-müəyyənlik bildirərək modal mənə ifadə edir. Məs.: (A) Təcrübəli Fərhadoglu vurnuxur, nə isə qəti bir qərara gələ bilmirdi (S. Rəhimov), Əbil Qənbərovun çıxışı adamlarda nə isə bir donuqluq əmələ gətirdi (Ə. Vəliyev); (T) Ne ise, bu çok kolay bir iş idi (M. Oğuz); Ne sa çocuum, ban bilmeerim yalan soolemaa? (N. Baboqlu)

Oğuz qrupu türk dillərində mənəcə(banca,bence), sənəcə (sence), bizcə (bizce) sözləri əvəzlik funksiyasını itirir və cümlədə modal söz olur, bu zaman dəqiqləşdirmə, yekun, nəticə və subyektiv modal münasibətləri ifadə etməyə başlayır. Qeyd olunmalıdır ki, şəxsi münasibət göstərən, nəticə mənəsi

bildirən mənəcə, bizcə, sənəcə, filankəscə, fikrimizcə və s. modal sözlərin məhz XIX əsrdən sonra işlənməyə başlaması da müəyyən şərtlə əlaqədardır. Məs.:

(A) Mənəcə, bundan böyük hörmət harada ola bilər?

(T) Bana kalırsa bu çoban bir kıza aşık olmalı (M. Oğuz)

(Tm) Mençe, sence, onca-onunca bilmeyer.

(Q) Bobannar zenqin adamnar, bança (N. Baboqlu).

(T) Bence burda rüzgar gibi\bir halk türküsü gibi hürüm (43, 518 s.)

Fellərin modallaşması. Mənşəyini fellərdən almış modal sözlər də felin öz forma və zamanlarından uzaqlaşmış, cümlədə modal mənanı ifadə edən ara sözlər kimi işlənməyə başlayır. Fellərin leksik məzmununu itdiyi zaman həmin fellər cümlədə tədricən işləndikləri şəkildə fellərin zaman və formalarından ayrılaraq, müstəqil modal sözə çevrilir və həmin felin omonimi olur. Türkmən dilçisi Kamılxanovanın fikrincə, modallaşan fellər konkret situasiya barədə təsəvvür oyadır. Modallaşan fellər, adəti üzrə felin öz formalarının semantikasına konkretlik gətirir. Məsələn, Görünür- Görünür, xəbəri olmayıb (Ə. Əroğul)- Ziyarət dağları yaxından görünür (Ə. Əroğul).

Azərbaycan dilində «**görünür**» feli modallaşma bildiyi halda, qaqauz dilində modallaşma bilmir. Məs.:- Ya bakın, mari, sansın bana **qoruner** ilerda kuy! (N. Baboqlu)-bu cümlədə «görünür» fel kimi işlənmişdir. Azərbaycan dilində «sanasan», qaqauz dilində «sansın» felləri də modallaşmışdır. Z. Əlizadə yazır ki, fel mənşəli modal sözlərin çoxu məhsuldar olsa da, yəni cümlələrdə çox tez-tez təsadüf olunsa da, tez-tez işlənsə də, bəziləri qeyri-məhsuldardır, yəni cümlələrdə çox az işlənir, cümlələrdə passiv iştirak edir və müasir dilimiz üçün səciyyəvi deyildir. Bunlara misal olaraq sanasan ki, olsun ki, ola, olmaya, olar ki, olur ki və s. bu kimi ehtimal və müqayisə bildirən modal sözləri göstərmək olar (36, s. 86). Bu formalara

Azərbaycan dilinin müəyyən dövrlərində rast gəlmək olur. Məsələn, **sanasan** forması «sanmaq» felinin arzu şəklinin ikinci şəxs təkidir, güman intonasiyası ilə işlədilərək fel məzmunundan təcrid olunur və güman münasibəti bildirir: Sanasan, qan üzür dodaqlarından (M. P. Vaqif)

H.Mirzəzadənin qeydlərinə görə, elə sözlər var ki, onların modallığı qrammatika kitablarında birbaşa etiraf olunmur. Ancaq müqayisəli müşahidələr onlardakı münasibət çalarlarının qüvvətli olduğunu göstərir. Məsələn, sanasan (ki\\kim) modal sözünü qəbul ediriksə, burada sanma (ki\\kim) formasının da modallığını görməliyik: Sanma kim, bülbül açıb uçağa balü pərini, Gül yaxub anı savurmuş göyə xakəstərini (Füzuli); Sanma, ey dost, sən tək afət canə olmuş, olmamış (Vidadi). (27, s. 245).

Bununla belə, Azərbaycan dilində həmin passiv işlənən modal sözlər qaqauz dilində bir qədər aktiv görünür, bədii mətnlərdə çox işlədilir. Bunun səbəbini biz qaqauz dilinin ədəbi dil səviyyəsində hələ də işləmə bilməməsində, köhnə formalarını saxlayırlar. Məs.: İnsan **sansın** soluunu da kestiydi korkudan, xəpsi braktıydı kendi zorunu da dörd-qöz bakardılar sela (N. Baboqlu); Sansın iki kera ilişti elima, bitkida, deerim, tuttum, ama bak san...(N. Baboqlu);- Sansın buuledi onnarı biri, bre allaxım!-dedi Demirçü dişlerini sıkarak xem elinda bobanayı qırtlaandan sıkı tutarak kaçırmamı deini. (N. Baboqlu); **Ola (olmaya)** kimin aqlına qelirdi, ani Sitifanka şansora başka quveeda buluner xalız sevdasında Yanıda, onnarın içersında (N. Baboqlu).

De(mək) feli ilə əmələ gəlmiş və müxtəlif fonetik tərkibdə müşahidə olunan demək, demə ki, deməli, diymək modal sözləri türk, Azərbaycan və türkmən dillərində guman münasibətini ifadə edərək işlənir. Məs.: (T) Demək ki, yarın İstanbula gideceğiz; (A) Demək, işlərin yaxşı gedir (danışiq dilində); (Tm) **Diymək**, bu isleqi dolı ve xer taraplı kanaqatlandırıp bilcek ellipbiy qerekdi (Xəzirkı zaman türkmən dili).

Azərbaycan klassiklərinin dilində deyəlim modal sözün intellektual inkişafı ilə bilavasitə bağlı olaraq çox işləməsi onun hərəkəti, çevikliyi ilə fikrimizcə, əlaqədar ola bilər. Təsadüf deyil ki, orta əsrlər Azərbaycan dilində felin modallaşdığı vahidlər Füzulidə daha çox müşahidə olunur. Bu, təkcə o deyil ki, Füzulinin lüğət tutumu hamınınkindən böyük olduğu üçün belə modal sözlər çoxdur. Məsələn ondadır ki, eyni modal sözün nitqində işlənmə tezliyi ilə seçilir. Modal sözün Füzulidə bolluğu və işləkliyi şairin fikir zənginliyi, üslub əlvanlığı ilə şərtlənir (27, s. 245).

Gör (əsən) feli oğuz qrupu türk dillərində 2-ci şəxsin təkinin formasını qəbul edərək modallaşır. Məs.: (A) Görəsən, Rusiya rəhbərliyi öz strateji müttəfiqi olan ermənilərin işğal etdikləri əraziləri tərk etməsini doğrudanmı istəyir? («Müsavat» q., 8-9 mart 2004-cü il); Görəsən, Yusif Məmmədəliyev haqqındakı sual-sorguda iştirak edənlərin bir neçə faizi düzgün cavab verə bilər? («Kredo» qəzeti).

Həmin fel (**görünür, görünüyür, qörünür**) digər morfoloji paradigmaları da qəbul edərək modal münasibətləri ifadə edir. Məs.: (A) Görünür, mərhumə təmiz adını, ailəsinin şərəfini, namusunu üstün tutaraq, bəziləri kimi yaşamış, mövcud olmaq xatirinə başqa yol tutmaq istəməyib («Müsavat» q., 8-9 mart 2004-cü il); (Q) Qoruner da, anı bu- ne bəkiş, ne cəvəp! (D. Tanasoqlu); Qoruner, anı yox neyə dəyənmaa! (D. Tanasoqlu); (T) Görünüyür, dansəttiği gibi kafasını çalıştırmayı iyiden iyiyə biliyormuş (S. Ali).

Azərbaycan bədii dilində bu söz **görükür** şəklində də işlədilir: **Görükür** mayasızdı, anası ölmüş (İ. Hüseynov).

Sanki modal sözü. C. Deninin fikrincə, sanki (- san-mak-fikirleşmək+ki) hissələrindən ibarətdir. (Deni C., Qr. . 470). Bu modal söz güman bildirir. Məs.: Sanki sahiden öyle söylemişim, ne çıkar! (A. S. Emre).

Türk dilində sanki modal sözününü mənasını tutalım, tutalımki sözləri ehtiva edə bilir. Məs.: Tut ki, say ki, farzet ki (A. C. Emre).

Sanki modal sözü guya, elə bil, elə bil ki sözləri kimi müasir Azərbaycan dilində ehtimallıq, şübhə ifadə edərək çox vaxt fikir və hadisə ilə ilk tanışlıqda, ilk ünsiyyətdə istifadə olunur, amma hadisə ilə yaxından tanışlıq, təmas işin mahiyyətini açmır, ehtimalın səhv olduğu, həqiqətlə heç bir əlaqəsi olmadığı aydın olur (36, s. 116).

Sanki müqayisə, qarşılaşdırma mənasını da ifadə edir: Küçük Savaş kübik tahtalarda oynuyor: sanki kendi bir mimar, evler, köprüler, kuleler yapıyor (A. C. Emre).

Sanki bəzən cümlədə kimi\kibi qoşmaları ilə birgə işlənir: Bacakları, sanki iki ince çöp kibi hemen bükülüverecekti (R. Enis). Sanki göydən od kimi alov saçırdı (A).

Sanki modal sözü bədii sual cümlələrində işlədilir. Məs.; Ne olmuş sanki? itiraza dəğər hiçbir şey olmamış (A. C. Emre); Sanki burada gülecek bir şey mi görüyorsunuz ? (A. C. Emre)

A. N. Baskakovun müşahidələrinə görə sanki sözü türk dilində **mi** ədatı ilə eyni cümlədə işlənərək ritorik sualı inkarlaşdırır. Məs.: Sanki burada gülecek bir şey mi görüyorsunuz ?. O da güzel mi sanki?. Kime söylemişin sanki? (66, s. 29).

Sanki modal sözü bədii nitqi əlvanlaşdırır, ona emosionallıq verir. Məs.:

Sanki dağ hünəri, dağ əzəməti

Dağın havasından doğur cahana

Sanki dağ ilqarı, dağ məhəbbəti

Dağın baxışından yağır cahana...(Əli Tudə).

Ve **sanki** çaylar, dereler, ırmaklar daha dolu akmak isteyince, masumların göz yaşları da sel kibi boşanıyordu...(M. Oğuz).

Oğuz dillərində **san(maq)** felindən sanki, sanasan ki modal sözləri törəmişdir. Məs.: (A) (Q) –Sanki, polkovnik olmadımı kolayınız qosterasiniz qubernatora. . . (D. Tanasoqlu)

Fellərin keçidində iki mənə leksik və modallaşmış qrammatik mənə yaranır.

Leksik mənə

(T)-Çok mu ihtiyarım Hayır, onu demek istemedim baba (N. Hikmet); (Q) Bunnar xepsi olmalı **Modallaşmış qrammatik mənə**

(T) Bu gün yurdun ancak beş sehrinde tiyatro var. Demek ancak bes sehirde oturanlardan bir kisminin ruhlari besleniyor («Gümhuriyet», 20. 1. 63); (Q) Bu adam olmalı xasta, onun için ola yavaş qider.

Zərflərin modallaşması. Oğuz qrupu türk dillərində modal sözlərin bəziləri zərflər əsasında əmələ gəlmişdir. «Zərflər modal sözlərə çevrildə, müəyyən etdiyi sözdən ayrılır və bütöv cümlənin və ya cümlədə hər hansı bir sözün modal mənasının ifadəsi vasitəsinə dönür. Sözün vəzifəsində bu dəyişikliklər, onun leksik mənasının dəyişikliyi ilə eyni zamanda baş verir. Bu halda söz zəifləyir, sözdə əlamətin və ya hərəkətin keyfiyyəti, əlamətin əlaməti olmaq xüsusiyyəti itir və modal sözə çevrilir. Bu vaxt həmin söz başqa bir sözü təyin etmədən cümlənin bütün tərkib hissəsinin məzmununda və ya onun ayrı-ayrı üzvlərində modal çalarlıq, modal səciyyə yaradır. Konkret zərf mənalarının əsasında həmin sözdə daha ümumi, abstrakt modal mənalar inkişaf etməyə başlayır. Beləliklə, dildə mənşəyini zərflərdən almış, lakin başqa sintaktik funksiyanı, başqa leksik mənanı ifadə edən bir çox sözlər (modal sözlər) əmələ gəlir (36, s. 80-81).

Zərf əsasında əmələ gəlmiş modal sözlərdən biri «**beləliklə**»\ **şeyləliklə**\ **böyleliklə**\ **böylece**\ **butakım** sözləridir. Modal sözə çevrildəndən sonra bu söz semantik cəhətdən yekun, dəqiqləşdirmə və nəticə məzmununu ifadə etmək şansı qazanmışdır. Məsələn, nümunələrə baxaq:

(A) Beləliklə, Samaranın dediyi vaxt gəlib çatdı (Ə. Vəliyev).

(T) **Böylece** Türkçenin dil düzeylerini oluşturan tüm lenqvistik birimlerinin yapısal-anlamsal, işlevsel-anlamsal ve bilişsel-retrospektivel incelemeksine dayanan yapılabılır istatistiklerin Türkiye Türkçesine göre belirlenmesi (M. Musaoğlu)

(Tm) **Şeylelikde**, 1928-nci yılın 3-nci yanvarında Türkmenistanın əxli territoriyasında arap elipbiyini taşılap, latın elipbiyi esasında düzölen taze türkmen elipbiyine qeçmeklik xakında Türkmenistan Sovet Sosialist Respublikasının Merkezi ispolnitel Komiteti tarapından kanun kabul edilyər (Xəzirki zaman türkmen dili).

(Q) **Butakım (beləliklə)** qeldi ilkyaz qeñç uzlu, kırlar eşil puluzlu (D. Karaçoban); **Butakım** kantarda bulunurdu kendi Mureşanu, ama şansora iş çekettirilmişti da yol qeeri artık yoktu (N. Baboqlu).

«Həqiqətən»\\hakikaten\\gerçekten modal sözləri də zərfdən törəmişdir. Bu sözlər də yekun, dəqiqləşdirmə və nəticə kimi modal mənaların ifadəsinə xidmət edir. Məs.:

(A) Deyilənlər, həqiqətən düz çıxmışdı (S. Rəhimov).

(T) Hakikaten, güzel bir manzara. Gerçekten, çoğunluğunu Divanü luğat –it-Türk (DLT) te bulabildiğimiz, bir kısı ise daha önceki yüzyıllara ait yazılı belgelerde yer alan bu şiirlerin tamamı kopuz veya benzeri bir saz redaktinde mi söylenmiştir? (S. Sakaoğlu).

(Tm) Hakikat, şu qünler paqta yığımı quramaçılıklı alnıp barılyar («Sovet Türkmenistanı).

«Ümumiyyətlə» modal sözü zərf mənasının əsasında mücərrəd modal mənasını inkişaf etdirir, cümlədə modal söz vəzifəsində çıxış ediyərək cümləni bütövlükdə və ya ayrı-ayrı cümlə üzvlərini aydınlaşdırmağa kömək edir, yekunlaşma, dəqiqləşdirmə və nəticə semlərini özündə birləşdirir. Məs.:

(A) Ümumiyyətlə, «Molla Nəsrəddin» susmağı bacarmırdı, o, etiraz etmək üçün doğulmuşdu (M. İbrahimov); Məs; ümumiyyətlə, hər səhər bu sözləri təkrar edərdi (İ. Hüseyinov).

«Ümumiyyətlə» sözünün zərf funksiyası: Ayrılıqda deyil, ümumi surətdə götürüldükdə; hamılıqla. \Nizami\ Fəxrəddinin qəhrəmanlığını və ümumiyyətlə, azərbaycanlıların hərbi dəyərini çox gözəl bilirdi (M. S. Ordubadi). **Ümumiyyətlə** modal sözü. Bu modal söz işləndiyi cümləyə ümumiləşdirmə, lokallaşdırma, dəqiqləşdirmə, həmçinin də xüsusi qeydəalma semantikasını aşılır. Məs.:

(Azərb.) **Ümumiyyətlə**, dediyiniz o bir dəstə gəncin cinayət törətməsində, əslində cəmiyyətdəki ziddiyyətlər, qarşıdurmalar, müxtəlif səviyyələrdə gedən antimilliy siyasət və s. səbəb olur («**Bakı-Xəbər**» qəzeti, 8-9 aprel 2006).

Bu modal sözə digər oğuz dillərində təsadüf olunmur.

«Doğrudan» zərfi həqiqətən, düzünü demək, əslində mənalərini bildirir. Məs.: /Məhəmməd həsən əmi:\. İzzət, doğrudan pəyədə ağlayan sən idin? (C. Məmmədquluzadə). «Doğrudan» sözü bu cümlədə zərf kimi işlənmişdir. Oğuz qrupu türk dillərində modal ara söz mənasında işlənərkən «doğrudan» sözü çox vaxt «da» ədatı ilə birlikdə işlənir, yekun, dəqiqləşdirmə və nəticə mənalərini əmələ gətirir. Məs.:

(A) Azərşəhr, doğrudan da, Azərbaycanın dilruba bir guşəsidir (M.İbrahimov), Doğrudan da, getdikcə Solmazın yeri görünür, o şux tərslərin səsi eşidilmirdi (S. Rəhman).

(T) Doğru, o sızlayan diş senin ağzında olsaydı, ben de öyle yapardım (Nasreddin Hoca Fıkraları); Doğru İstanbulda dün gece en düşük hava sıcaklığı 15 derece kaydedilmiştir.

(Tm) Doqırı, indi ol şu dövrün içinde keçilen sapakları özleşdirmekliğin qayqısını edyərđi (C. Akiev).

(Q) Dooru qeçan yazın bir kera mamusunnan kakuları qıttıydılar taa avşamdan lelularna meciya arpa biçmaa (N. Baboqlu).

«Adətən»\adeta modal sözü də zərfdən əmələ gəlmişdir. Digər zərfdən törəyən modal sözlər kimi bu da yekun və dəqiqləşdirmə modal çalarlarını ifadə edir. Məs.:

(A) Adətən, həkimin məsləhətindən sonra evə gələndə, o, özünü rahat hiss edirdi (Ə. Sadiq).

(T) Adeta bu sözü beklilyormuş gibi adam eve girer ve sorar (Nasreddin Hoja Fıkraları).

(Q) Adeta, bulunmadı kim fransuzja uuretsin uşakları, ama rus dilini bilir var çok. (N. Baboqlu).

Türkmən dilində bu modal sözə rast gəlinmir.

«Xüsüsən», «xüsilə» modal sözləri də zərfdən əmələ gələndir. Bu söz ərəb mənşəlidir. Zərf funksiyasında bu sözlər xüsusi olaraq, hamıdan artıq, ən çox, hər şeydən əvvəl, ayrıca, ələlxüsüs (ADİL, 4-cü, s. 344) mənalarını ehtiva edir. Məs.: Bu böyük itki, bu kədərli faciə bütün qohum-qardaşa, xüsüsən Atabalaya çox ağır təsir etdi (A. Şaiq), Xüsilə qara gözlü qız həm maraqlı, həm də ürək nəzərlərini Mayaya dikmişdi (M. İbrahimov).

Qeyd edək ki, bu sözlərin (xüsüsən, xüsilə) modal-ara söz funksiyaları Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində (4 j, 1987) verilməmişdir.

Modal söz kimi həmin sözlər cümlə ilə yalnız mənə əlaqəsi cəhətdən bağlı olaraq bütöv cümləyə və ya cümlənin ayrı-ayrı üzvlərinə yekun, dəqiqləşdirmə və nəticə məzmunu verir. Məs.:

(A) Xüsüsən, o, cariyələrin gözəl olanlarını heç də sevməzdi (M. S. Ordubadi).

(Tm) Xususen də, ululu-kiçili kərhanalar döredilip, işçi şəxerleri peyda bolupdır (A. Qovşudov)

Bu modal sözlər türk və qaqauz dillərində işlədilmir.

«Ələlxüsüs» modal sözü də zərf əsaslıdır. Ərəb mənşəlidir. Xüsilə, xüsüsən sözləri ilə eyni mənədadır. Bu sözün zərf bildirmə funksiyası aşağıdakı cümlədə təsbit olunmuşdur: Ələlxüsüs, yazıq Nurəddinin günü qara olmuşdu (S. S. Axundov).

«Ələlxüsus» sözünün modal mənaları yekun, dəqiqləşdirmə və nəticə məzmunludur. Məs.:

(A) Ələlxüsus da ustaların içərisindən bədəli apardılar (İ. Hüseynov)

Bu modal sözdə digər oğuz dillərində işlənir.

«Ümumən» modal sözü də zərf əsaslıdır. Ərəb mənşəlidir. Mənası: ümumiyyətlə, ümum, hamı. Zərf kimi: Sürməkdə idi şiddət ilə hökmünü zülmət; Qalmışdı qaranlıqda ümumən bəşəriyyət (Ə. Nəzmi)

Bu sözün digər variantı yəni nəticə, yekun və dəqiqləşdirmə mənasını özündə əks etdirən «ümumiyyətlə» sözü deyilənləri yekunlaşdırıcı, ümumiləşdirici ara-modal söz kimi işlənir. Məs.:

(A) Ümumən, Rəşid hazırcavab tələbə idi.

(Tm) Umumen, paqta yıqımında onlarça maşın işlecekdir.

«Yəqin, yəqin ki» sözünün funksionallığı. Bu söz zərf funksiyasında şəksiz, səhih, inamla mənalarındadır: Yəqin demək olar ki, ramazan ayı müsəlmanlardan ötrü yemək ayıdır, qonaqlıq ayıdır, toy-bayram ayıdır (C. Məmməd-quluzadə).

Bu zərf modal-ara söz kimi ehtimal, ola bilsin, görünür mənalarını ehtiva edir. Bu mənada çox vaxt «ki» bağlayıcısı ilə birgə işlənir. Məs.:

(A) Əhvalatı, yəqin, sən eşitmişən. Yəqin ki, məni də müzakirəyə çağıracaqlar (M. Hüseyn)

Bu sözün yaratdığı məna funksiyasını türk və qaqauz dillərində «asla» modal sözü yerinə yetirir. Məs.: (T)-Kardeşiniz gitmek istiyecek mi?- Asla.

(Q) bu iki siyredici diildilar asla komşu, ama zamandan taa dostluk da edardilar (N. Baboqlu).

«İndi ki» şimdiki modal sözü də zərf əsasında əmələ gəlmişdir. «Ki» ədat kimi bu zərfa qoşulanda modal sözün yaranmasına şərait yaradır. Məsələn, müqayisə et:

1) İndi gəldi, şimdiki qəldi (zərf)

2) İndiki dövr, şimdiki yüzillik (zifət)

3) İndi ki iş belə gətirdi, qoy gəlsinlər (Ə. Sadıq); Şindi iş böyle getirdi.

Cümlə formasında olan modal sözlər. Belə modal sözlər haqqında M. Mansuroğlu, Z. Əlizadə məlumat vermişlər. Onların fikrincə, nitq hissələri əsasında modallaşan sözlərdən başqa, türk dillərində bir də bütöv cümlə formalı sözlərin modal sözlərə meyl etməsinə təsadüf edilir. Həmin sözlər əsas cümlənin bütöv tərkibində və ayrı-ayrı üzvlərində müxtəlif modal çalarlıqların ifadəçisi kimi çıxış edir və cümlədə fikrə əlavə izahat verir, dəqiqləşdirir, zərurət, təsdiq, ehtimal və s. modal mənalı təzahür etdirir (36, s. 86).

Nümunələrə diqqət yetirək:

(A) Mümkündür ki, sənədləri iki gündən sonra verək? («Xalq qəzeti», 30 may 2005-ci il).

(T) Mümkündür ki, numraların bir kısmı emekliliyə ayrılısın və krizi önlesinlər («Günaydın» q. . 30. 05. 1995-ji il); Mümkündür ki, ünlü sanatçı Avropa turnuvesinə gələn haftadan başlasın («Politika» q., 04. 04. 1988-ji il).

(A) Bəllidir ki, Avropa şurası Qarabağ məsələsinə biganə yanaşacaq («Azadlıq» q., 3 iyun 2004-cü il).

(T) Bellidir ki, Batı memleketlerinde türk uygarlığına qarşı büyük ilgiler var (F. Tansel).

(A) Aşkardır ki, bu kənddə mədəniyyət evi də yoxdur.

(T) Aşkardır ki, bu köyde okul yok (A. Nuri).

(A) Aydınır ki, şəriət elmi də bir sıra xəstəliklərin müalicəsinə kömək edə bilir (Ə. Haqverdiyev).

(T) Aydınır susmağın müemması var (O Tuna).

Oğuz qrupu türk dillərində bir sıra cümlə formalı modal sözlərə də rast gəlirik ki, bunların tərkibində –sa,-sə şərt şəkilçisi daşlaşmış şəkildədir. Bunlara leksikləşmiş modal birləşmələr demək olar. Məs.: (T) Hiç olmazsa elli kuruş kazanırsın, simit alırsın, koskoca yerlər görürsün (A. Nesin); (A) Heç olmazsa, mənə çatan kitabları qaytar (S. Vəliyev);

(Tm) Oqlum, bir qelip qit, xiç bolmasa, bir aycık ruqsada qel, bizim qöresimiz qelyər (A. Qovşudov)(T) Bana kalırsa şarkıçıların en güzeli Sibil Can (M. Uzunçarşılı); (A) Əslinə baxsan, bu ailədə Gözəlin ürəyinə yatan yeganə adam Nargilə idi (M. Hüseyin); (T) Bana kalırsa, bütün derslər almanca akutulmalıdır (A. Nesin); (Q) Bilseniz, Natalya Mixaylovna, ban taman Ostrovskinin romanını "Nasıl çelik kavilendi" okuyardım (S. Kuroqlu);- (tm) Qızlar, eşider bolsanız, Şirni çıxarıpmışlar!... (N. Sarıxanov).

Türkmən dilçisi B. Xocaev bu modallığın əmələ gəlməsində «öz həqiqi mənalardan daşlaşan və leksikləşən şərt formasındaki sözlər və söz düzümlərim» (57, s. 80-86; 56, s. 59) adlandırır.

Əksinə modal sözü. Ümumi fikrə aydınlıq gətirən bu modal söz nəticə ilə bərabər zidd, qarşılaşdırma mənasını da ifadə edir. Z. Əlizadə yazır ki, əksinə modal sözü cümlənin başında heç vaxt işlənmə bilmir, cümlənin həmişə ikinci yarısına aid olur. (36, s. 128). Halbuki Azərbaycan dilində cümlə tamamlanandan sonra ikinci cümlə həmin modal sözü ilə başlanır. Məs.:

(Azərb.) Məqsədimiz heç də bu filmi pisləmək, nəzərdən salmaq deyil. **Əksinə**, bu filmdə kifayət qədər müsbət elementlər var. («Bakı-Xəbər» qəzeti, 8-9 aprel 2005-ci il)

Qaliba modal sözü. Bu modal söz çox zaman hadisələrin intensiv dəyişməsi nəzərə çarpmayan cümlələrdə, dinamik hərəkətləri göstərmək üçün işlədilir. Böyük Azərbaycan şairi M. Ə. Sabir yazırdı ki:

Cahilin də zavallı övlada,
Şiveyi-narəvası tərbiyədir;
Öyrədir tiftlə sui əxlaqı,
Qaliba, müddəasi tərbiyədir («Hophopnamə»).

(T) En öndə bir adam; qaliba imam olacak, Emineye bir şeyler soruyor (S. Derviş).

Həmin nümunələrdə «qaliba» modal sözü deyəsən modal sözünün mənasını ehtiva etmiş, fikrə nəticə və guman məzmunu vermişdir.

3.2. Modallığın modal sözlərlə ifadəsi

Məlumdur ki, dil vahidləri obyektiv dünyanın dərk edilməsi prosesində formalaşır. İnkişaf edərkən dil həmişə ümumi və xüsusi anlayışlara doğru istiqamətlənir. Bu o deməkdir ki, dillərin kateqoriyasında məzmun və məntiqi mənə kateqoriyanın obyektiv dünyanı dərk edilməsinin nəticəsidir. Modallıq kateqoriyasında da ətraf mühitin insan tərəfindən dərk edilmə və məntiqi başa düşülməsi ifadə olunur.

Modallıq kateqoriyası danışan şəxsin mümkünlük, vaciblik, məcburilik, həmçinin istək, niyyət, vadaedici və s. planda cümlənin mahiyyəti ilə obyektiv reallıq arasında əlaqənin xarakterinə münasibətini ifadə edir. Başqa sözlə desək, hər hansı bir modal münasibət danışan şəxsin nöqtəy-nəzərində müəyyənləşir.

Müxtəlif dil vahidlərinin iştirakı ilə modal münasibətlərin gerçəkləşməsi dil sistemində bütün vəziyyətlərin qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı asılılıqda olmasını sübut edir.

Türk dillərində modallığın müxtəlif ifadə vasitələri mövcuddur: prosodik, morfoloji, leksik, sintaktik və s.

G. İsmayılzadənin tədqiqatı son zamanlar türk dillərində modallığın leksik yolla ifadəsinə həsr edilmiş ən səmali işlərdəndir. Monoqrafiyanın məsələnin tədqiqi hissəsində bu qiymət göstərilmişdir.

F. Cahangirov «İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi» kitabında 3 fəsil üzrə modallığın ifadə vasitələrini də şərh etmiş, leksik vasitələr üzərində də dayanmışdır. Bir çox tədqiqatçılar kimi F. Cahangirov da müqayisə edilən dillərdə modallıq kateqoriyasının əsası və nüvəsinin morfoloji ifadə vasitələri olsa da, cümlədə modallığın bəzən xüsusi sözlərlə, leksik vasitələrlə də əmələ gəldiyini

göstərir və doğru olaraq yazır ki, modallığın yaranmasında və qüvvətlənməsində iştirak edən leksik vasitələrin əsasını modal sözlər təşkil edir (13, s. 103).

Məlum olduğu üzrə, danışan dinləyəne müəyyən bir əşya, hadisə haqqında informasiya verir. Danışan, dinləyənin bilik səviyyəsindən və ona məlum olan faktların gerçəkliyindən asılı olaraq, məlumat verdiyi predmet, fakt və hadisə barədə müxtəlif baxışlar irəli sürür. Məsələn, həmsöhbətlər söhbətləşirlər. Məclisə hələ gəlib çıxmayan bir şəxs barədə. Biri deyir:- O da gəlmiş mi diye merak ettim. - Gəlmiş. İşte tam şurada, Hanzade beyin sağ yanında oturuyor (Bu söhbət iki adamın söhbətidir). İkinci qrup həmsöhbətlər bu fikri belə ifadə edirlər: Merak ettim ki, o da gəlməlidir. Üçüncü həmsöhbətlər isə yuxarıdakı dialoqu belə qurur: . . çoban Ali, Mecit beyin, Hanzade beyin yakın dostu olduğunu söylemişti de. **Acaba** o da gəlmiş mi diye merak ettim»-« Elbette gəlmiş. İşte tam şurada, Hanzade beyin sağ yanında oturuyor» (M.Oğuzun «Nisan ağlar mayılda» romanında bu formadadır. s. 15). Bunu ona görə təfəsilatı ilə qarşılaşdırdıq və müqayisə etdik ki, eyni fikir üç formada çatdırıldı. Deməli, dostun gəlməyi haqqında üç fikir irəli sürülür:

1. ...o da gəlmiş mi diye merak ettim.
2. o da gəlməlidir, diye merak ettim.
3. **Acaba** o da gəlmiş mi diye merak ettim.

Cavab cümləsindəki fikir də bu qaydada- üç formada irəli sürülə bilər: 1) gəlmiş; 2) gəlməlidir; 3) **Elbette** gəlməş. Həmin cümlələrin birincisində fikir həqiqi şəkildə, ikincisində zəruri şəkildə, üçüncüsündə isə ehtimali bir şəkildə irəli sürülür. Ə. Cavadovun fikrincə, bu üç fikir arasındakı fərq danışan adamların əşyanın, hadisənin varlığına, mövcudluğuna, onun inkişafına bəslədiyi münasibətdən asılıdır. Hadisələrin, əşyanın inkişafına danışanın bəslədiyi münasibət gerçəklik münasibəti adlanır (12, s. 83- 89).

Yuxarıdakı gerçəklik dərəcəsini özündə əks etdirən üç cümlənin üçündə də modallıq vardır. Modallıq latınca modus sözündən olub elə bir məntiqi kateqoriyadır ki, danışan, hadisələrin və predmetlərin gerçəklik dərəcəsinə görə öz münasibətini ifadə edir. Bu modallığın birincisi həqiqi modallıqdır. Həmin modallıqda olmuş və olan iş, hadisə barədə həqiqi bir formada informasiya verilir. Bu informasiya ola bilər ki, bu və ya digər bir hadisənin təsdiqindən və ya inkarından ibarət olsun, hər halda danışan verdiyi məlumatı təsdiqləyir. Məs.: ...o da gelmiş mi diye merak ettim. İkincisi zəruri modallıqdır. Bu modallıqda hadisələr, proseslər arasındakı münasibət danışan tərəfindən zəruri bir şəkildə söylənilir. Həmin modallıqda danışan dinləyəne və ya haqqında danışılana əmr edir, işin zəruri bir şəkildə görülcəyini söyləyir. Məs.: o da gelmelidir, diye merak ettim. Üçüncü ehtimai modallıqdır. Həmin modallıqda hadisənin, işin baş verəjəyi güman şəklində göstərilir. Burada danışan iş, proses barədə həqiqi informasiya verə bilmir və yaxud lazımlılığını göstərə bilmir. Digər növ modallığı ifadə edən konstruksiyalara xüsusi modal sözlər artırılır. Məs.: **Acaba** o da gelmiş mi diye merak ettim. Ehtimali modallıqda modal söz (acaba) iştirak etmiş olur. Bu modal söz qaqaüz dilində də çox işləkliyi ilə diqqəti cəlb edir:

Acaba ne oldu bizə Yaşardık pek işlə. Pek zor oldu konmaa dizə, Kalkınmamaa karşı (Güllü Karanfil).

Beləliklə, modallıq, müqayisə edilən dillərin qrammatik quruluşundan asılı olaraq müxtəlif üsullarla ifadə olunur. Türk dillərində modallıq morfoloji, leksik, sintaktik və prosodik vasitələrlə ifadə olunur. Bizim tədqiqat modal sözlərə həsr olunduğu üçün modallığın modal sözlərlə ifadəsi üzərində bir qədər geniş dayanmağı zəruri sayırıq.

Modal sözlərlə gerçəklik modallığı ifadə olunur: Yoksa, gerçekten yeryüzünü su mu basıyor ? (Nasreddin Hoca Fıkraları).

Modal sözlərlə güman modallığı ifadə olunur: - Demeerim, san, qoruner, iy ürekli çocuksun (D. Tanasoqlu); Beki, salt zeet çektılar? (D. Tanasoqlu)

Modal sözlərlə təəssüf modallığı ifadə olunur: Heyf ki, çomağım düşdü əlimdən (M. Ə. Sabir).

Modal sözlərlə mümkün və yəqinlik modallığı ifadə olunur: **Makar ki**, ortalık pek karışıkta hem çok işlar etişmazdı insana (D. Karaçoban); Düşməz bu yana sənin güzərin, Var ola məgər bir özgə yarın?...Göydən yerə enmiş mələkdir, məgər Yoxsa insan olmaz belə surətdə...Bidaddən olmuşam pəşiman, Əhf edə məgər bu səhvi sübhan... (M. Füzuli).

Modal mənaların sayını artırmaq mümkündür. Amma işin həcmi buna imkan vermir, həm də bu xüsusi bir araşdırma tələb edir. Yəni oğuz dillərində çoxsaylı modal mənaların təzahür imkanları hələ də qrammatik, leksik, intonasiya, prosadik vasitələrə istinadən öyrənilməmiş qalmışdır. Bizim bu tədqiqat həmin işlərin görülməsinə yol açar bilər.

3.3. Elmi üslubda modal sözlərdən istifadə

Modal sözlərin istifadə olunduğu üslublar içərisində bədii, elmi, publisistik üslublar daha çox seçilir. Modal sözlərin elmi üslubda işlənməsi tədqiqatçı üslubu ilə bilavasitə bağlıdır. Çünki elə elmi əsərlər var ki, orada bir dənə də olsun modal söz işlənmir. Bu da müəyyən elmi məsələlərə münasibətin olmaması ilə bağlıdır. Yəni modal sözlərdən elmi üslubda mütləq istifadə olunmalıdır. Ümumiyyətlə, elmi üslubda modal sözlərin hansı üslubi məqamlarda istifadəsi məsələsinə diqqətlə, demək olar ki, toxunulmamışdır. Çünki bu üslub materialları modal sözlərsiz mümkün deyil. Onu göstərək ki, modal sözlərin elmi üslubda istifadə olunma funksionallığı nədənsə tədqiqatlardan kənar qalmışdır. Elmi üslubda ən çox istifadə olunan modal sözlərdən biri

məsələn\meselem sözüdür. Bu modal söz söylənilən bir fikrin digər bir fikirlə əlaqəsinə gömək edir, həm də deyilən fikrə danışanın öz subyektiv münasibətini ifadə edir. Elmi üslubda **məsələn\meselem** modal sözü tərifdən, hər hansı bir nəzəri şərhdən sonra işlənir və onun ardınca misallar, nümunələr verilir. Müqayisə et:

(A) Sifət əlamət bildirir. **Məsələn**, yaşıl, qırmızı, sarı və s.

(Tm.) Türkmən dilində basımın ulı rol oynayanlığı bellidir. Basımın ornunun üytqemeqi bilen sözün-de manısı üytqəp bilyər. **Meselem**, dolama, qurama, çəkdirme dien sözlərin ikinci boqunlarını basımlı aydanımızda, olar xereket anladıp, üçüncü boqunlarını basımlı aydanımızda bolsa, at anladıp qelyərler (126, s. 6).

(T) **Mesela**; İslamlıq öncəsi Şamanlıq, Budizm ve başka inanclara dayalı devirler Türk edebiyatı ürünlerinin islamlığı benimsedikten sonra yazılmış eserlerimizden önemli faktlar göstermesi dinin edebiyat üzerindeki etkisine canlı bir misaldır (40, s. 4).

(Özb.) **Masalan**, Orta Osiyonin arablar tomonından istilo qilinişi bilan bu yerlarğa arablar bilan birğa arab yozuvi va tili ham kirib keldi. **Masalan**, asli türkja bolğan «bitik», «bitikçi» sözlari örnığa yanğı arabça «kitob» va «kotib» sözlari qollanımğa kirdi (48a, s. 45).

Demək\diymek modal sözündən elmi üslubda istifadə. Mənşəyi etibarı ilə feldən düzəlmiş **demək**, **deməli**, **demək ki** modal sözləri konkret hərəkət haqqında müəyyən təsəvvür oyatmayıb, cümlənin hazır şəklinə yalnız modal çalarlıq, müəyyən məna incəliyi verir, modallıq kateqoriyasının leksik ifadəsinə xidmət edir. Çox vaxt bu qəbil modal sözlər bütöv cümlənin məzmununa aid ola bilər. Həmin cümləyə qədər söylənilən fikirlərdən **deməli**, **demək**, **demək ki**, modal sözləri iştirak edən cümlələr nəticə çıxarır (36, s. 120). Qeyd edək ki, türkmən dilinin elmi üslubunda diymek modal sözünə tez-tez rast gəlmək olur ki, bu da nəticə ifadə edir, yəni cümlədə qabaqca deyilən və yaxud dərk edilən elmi fikirdə məntiqi

qətiyyətlə və obyektiv zəruriyyətlə kimi müəyyənləşdirilən nəticə **diymək** modal sözü ilə də öz ifadəsini tapmış olur. Məs.: **Diymək**, çekimli seslərin uzun və qısa aydılmağını bilmeğin örn ulu əxmiyeti bir ekeni (STƏ, 1965, s. 14); **Diymək**, basımın ornunun üyqtəmeqi bilen sözün manısı və qrammatik forması xəm üyqtəyən ekeni (yenə orada, s. 30), **Diymək**, yazuv xəm dil yalı adamzat cəmçitetinin zerurlıq neticesinde döreden zadıdır (yenə orada, s. 41). Bu modal sözün fel forması da türkmən dilində işləkdir: -çı, -çi suffiksini sana qoşulmaq bilen təze söz yasamak funksiyası bolsa dine sovet dövrünün sosialistik önümçiliqi bilen baqlanışlık yüzə çıxdı **diymək** bolar (yenə orada, 111). **Demək** modal sözü digər türk dillərinin elmi mətnlərində də gen-bol işlədilir. Məsələn, qırğız dilindəki aşağıdakı mətnlərə diqqət yetirək: **Demək**, joğorto ayılğandardan belgilüü bolğondoy, azırkı kırğız tilinin bugünkü köndö biz koldonup jürgön alfaviti şarttuu tüzdü ğana «Kırğız alfaviti» der atalğanı bolboso, uşul tutumunda kırğız tilinin fonemalılık tüzülüşün toluk çağıldırğan alfafit bolo albayt (50, s. 29).

Demək ki şəklində də bu modal söz funksionallaşa bilər: **Demək ki**, bu kadar ortak mirasın ortak varisleri de var (50, s. 28).

Beləliklə\şeylelikde modal sözlərdən elmi üslubda istifadə. Cümlənin tam şəkildə məzmunu ilə əlaqədar olan bu modal sözlər elmi əsərlərin dilində özlərindən qabaq işlənən konstruksiyalardakı fikirləri yekunlaşdırmaq, onlara lakoniklik vermək, izah etmək mənasını bildirir ki, həmin sözlərin istifadəsinə ciddi ehtiyac yaranır. Həmin modal söz bir neçə cümlə və ya bütöv bir mətn əvvəl işlənmiş fikri yekunlaşdırmaq, ümumiləşdirmə yaratmaq üçün işlənir və cümlənin ümumi məzmunu ilə əlaqədar olur. Məs.: (A)

(Tm) **Şeylelikde**, qrafika dil bilimində xarplar ya da jızıklar üstü bilen a+nladıyan şərtli belqilerin tutuş sistemasıdır (50, 41), Şeylelikde, canlı qepleşik özünün asıl

bolşuna görə, vaqt xəm qerim tayından çəkli xəsiyete ge bolup...(50, s. 43).

Türkmən dilində **şeylelik** sözünün **bilen** sözü ilə birləşməsindən yaranmış modal birləşmədən də elmi əsərlərin dilində nəticə modallığını bildirmək üçün çox istifadə olunur. Məs.: **Şeylelik bilen**, çekimlileri anık bellemek meselesi tə latin elipbiyi əsasında düzülən təze türkmen elipbiyine qeçilyənçə, dolı çözülmən, yazuvda baş-başdaklık dovam edip qeldi (50, s. 54). Bu dildə **ine şeylelikde** modal birləşməsi də elmi nətijələrin verilməsində istifadə olunur: **İne şeylelikde**, ene dilini bayıtmak ve xaysı xarplar ulanmak meselesi Türkmenistan Şuralar Cemxurietinde xəm ulı er tutyar (50, s. 56).

Türkmən dilinin elmi üslubunda doqrı modal sözü də təsdiq mənasında çox işlənir. Bu sözlə təsdiqin reallığı müəyyən olunur. Azərbaycan dilində bu modal sözün qarşılığı olan doğrudan, doğrudan da modal sözləri eyni ilə söylənilən fikrin gerçəkliyə uyğun olduğunu bildirir. Məs.: **Doqrı**, latin xavrplarını iş yüzünə çıxarıp uqranımızda, **belkem**, molla xəm işanlar ve birnəçe köne mekteplerde okap maqlumat alan türkmen ziyalıları şu kapır xarpları bize qerek dəl diyip, latin xarpına qarşı çıkcaqları qümansızdır (50, s. 57), **Doqrı**, elipbiyin rus qrafikasına qeçmeqi bilen enede orfoqrafiyada az-ovlak üytqəşməler boldı (50, s. 81).

Azərbaycan dilinin elmi mətnlərində yuxarıdakı modal söz **doğrudur** şəklində verilir. Məs.: **Doğrudur, adətən**, tabesizlik əlaqəsi əsasında eyni bir sintaktik vəzifədə işlənən üzvlər həmcinsləşdirilir, lakin bəzən müxtəlif üzvlər də həmcins məqamda işlədilir (26, s. 213). Bu cümlədə iki modal söz (**doğrudur, adətən**) bir tərəfdən cümlədə söylənilən fikrə yəqinlik verir, o biri tərəfdən isə söylənilən fikrin təbii, adəti üzrə olduğunu bildirir.

Türkmən dilində elmi əsərlərin dilində doqrı modal sözü ilə yanaşı, elbetde modal sözündən təsdiq mənasının ifadəsi üçün istifadə olunur. Həmin modal sözlər fikri və ya cümlənin ayrı-ayrı hissələrini təsdiqləyərək, fikrin daha qabarıq və canlı

çatmasına şərait yaradır. Məs.: **Elbetde**, muna xiç kim xem razı öolmasa qerek (26, s. 86), Şunun bilen birlikde, biz, **elbetde**, türkmen dürs yazuvında fonetik prinsipin-de ulı rolunu inkər edip bilmeris, çünki fonetik prinsip boyunca yazılan, yazılışı aydıılışı bilen den qelyən sözlər köpdür (26, s. 88).

Bu modal sözün bəzi fonetik dəyişməsi qırğız dilinin elmi mətnlərində istifadə olunur: **Albette**, baardık türk tilderinin, anın içinde Kırğız tilinin tarmaktık terminologiyalık sisteması belgilüü dengeelde kalıplanıp... (51, s. 39).

Türkmən dilinin elmi üslubunda saylardan yaranmış modal sözlərdən də istifadə olunur. Məqsəd nəzəri fikirlərin ardıcılığını nəzərə çatdırmaqdır. Məs.: Munun səbəbi, **birinciden**, fonemanın və xarpların bir-birliyi ilə birlikdə layıqlıq bolup bilməyləndiyindən bolsa, **ikinciiden**, türkmen dürs yazuvunun əyymədən bəri bərcay edilyən dəbini saxlamaktır (51, s. 84), Xəzır türkmen dilində qoşulma xökmündə seredilyən kəbir söz böleklerini təzə leksik manılı söz yasaycı xasaplaşmağa iki yaqday alıp baryar, **birinciden**, şoların qoşulyan sözləri ayrıatnılıqda-da ulanılıp, emma onların özləri özbaşdak ulanılmayarlar-da, dincə dəqişli sözün yaızından, ya önündən qelmək bilən, təzə manılı söz döretmək üçün peydalanılyarlar. **İkinciden**, onların köpüsü ozaldan qoşulan arap, eyran dillərinin sözlərində duş qelmək bilən çəkilmən, kəbir türkmen sözləri bilən-de ulanılmağa başlapdırlar (51, s. 131).

Türk dili elmi mətnlərində də **birincisi**, **ikincisi** modal sözləri sıra ardıcılığını bildirir: **Birincisi**, ünlü Alman tarixçisi Baqon V. P. Hammerdir, **ikincisi** yabancılıq İngilis E. Y. Jibbdır (40, s. 10).

Azərbaycan dilinin elmi üslubunda da ardıcılıq modallığını ifadə edən birincisi, ikincisi və s. modal sözlər müəyyən elmi yolları aydınlaşdırır. Məsələn, elə dilimizdə modal sözlərdən bəhs olunan Z.Əlizadənin «Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər» (36) adlı monoqrafiyasında

həmin vahidlər modal sözlərin tərkibinin müəyyən edilməsində iki yolun mövcud olduğunu göstərmişdir:

Birincisi, vaxtilə müxtəlif nitq hissələrinin tərkibində toplanan modal sözlərin həmin nitq hissələrindən çıxarılıb, vahid modal sözlər qrupunda birləşdirilməsi yoludur.

İkincisi leksik yoldur. Bu yolla modal sözlərin törəməsi bəhsində müxtəlif nitq hissələrindən təcrid edilən sözlərin yeni mənə kəsb edərək, modal sözlər qrupunu necə zənginləşdirilməsi verilmişdir (36, s. 6).

Bəzən elmi əsərlərin dilində sıra, ardıcılıq bildirən bir çox modal sözlərdən sonra ümumiləşdirmə, nəticə, nitqin hissələri arasında əlaqə yaradan modal söz gəlir, mətni qapayır, məndəki fikrin əlamətini dəqiq göstərir. Məsələn: Müəllif həmin əsərində nitq hissələrinə daxil olan tam sözün dörd əsas əlamətini göstərərək yazır:

Birincisi, tam söz müəyyən əşya və ya onun əlaməti ilə əlaqədar semantikaya, yəni real mənə məzmununa malik olmalıdır;

İkincisi, tam söz sabit səs tərkibinə malikdir, yəni söz tərkibində ahəng qanununa tabe olaraq, formatlarda müşahidə olunan səs dəyişmələrinə uğramır;

Üçüncüsü, tam sözün müstəqil vurğusu var, yəni şəkilçi vəziyyətində ola bilməz;

Nəhayət, morfoloji cəhətdən (bu, dördüncü və əsas əlamətdir) tam söz müəyyən nitq hissəsinə xas olan bütün morfoloji kateqoriyalar üzrə dəyişməyə qadirdir (85, s. 106)

Müasir türkmən dilində Azərbaycan dilində olan adətən modal sözünün qarşılığı kimi adətən sözü də işlənir. Məs.: **Adətən**, qoşma sözde bir söz birnəçə qezək qetirilməyər (85, s. 121).

Digər oğuz dillərindən fərqli olaraq, türk dilində elmi əsərlərin dilində nəticə mənasını ifadə edən **dolayısıyla** modal sözü tez-tez işlənir: **Dolayısıyla**, eski şairlərimizin ait oldukları kəltür nədeniylə içində kolayca dolaşabildikləri mazmunlar

dünyasına günümüz insanının girmesi zordur (42a, s. 20). Türk dilinin elmi üslubunda beləliklə modal sözünün mənasını ehtiva edən **son olaraq** sözündən də istifadə edilir: **Son olaraq**, Yunus Emre, güclü şairliyinin yanı sıra, döneminin dilini kullanmakta göstərdiyi başarı, düşünceleri ve işlediği konularla halk ve tekke şiirinden başka Divan şiirini de etkilemiş... (42a, 64).

Elmi mətnlərdə zərurilik modallığının ifadəsi üçün türk dilində **gerek** modal sözündən yararlanılır: **Gerek**, sürekli savaşlar ve onların doğurduğu siyasi ve ekonomik bunalımlar, gerekse sünni-şii mezhep çatışmalarının yarattığı huzursuzluklar Azerbeycan yöresinde bu yüzyılda verimli bir edebiyatın ortaya çıkmasına neden olmuştur (42a, 103).

Elmi fərziyələrin təsdiqi üçün türk mətnlərində **gerçekten** modal sözü çox işlədilir: **Gerçekten**, rindane ve aşıkane konulu qazelleri İstanbul Türkçesinin en güzel örnekleri arasındadır (42a, 187).

Fərqli əlamətlərdən biri də türk dilində **ayrıca** modal sözünün elmi mətnlərdə geniş işləkliyidir: **Ayrıca**, aynı türden, şeyhülislam, reisülküttaplar ve devlet görevlerinin bioqraflerini veren eserler de yazılmıştır (yenə orada, 243). Bu söz Azərbaycan dilində olan **ayrıca** sözündən məna etibarını ilə fərqlənir.

Elmi mətnlərdə **kısaca** modal sözü: **Kısaca**, Ferdinand de Sossürün oluşturduğu dilçilik mektebi, önceki dilin yalnız tarihi aspekte öğrenilmesinden, Comskiyin mektebi ise çağdaş dil durumunun gelişim mekanizmini incelemek bakımından yenidir (41, s. 13).

Fikrin mənbəyini bildiren modal sözlər elmi əsərlərin dilində elmi mülahizələrə onun öz şəxsi münasibətini ifadə edir. Məsələn, türkmən dilində: **Bizin pikirimizçe** arık sözünün tarixi taydan gelip çıkışı a:ğırı sözi bilen birdir- umumdır (53, s. 104).

Azərbaycan dilinin funksional üslublarında modal sözlər o biri oğuz dillərilə müqayisədə çox işlənir ki, bu da elmi fikir söyləyənlərin özünün müəyyən etdiyi gerçək varlığa və söylədiyi hipotezaya subyektiv münasibətinin ifadəsinin dəqiqliyi, qətilyi, ümumiləşdirici gücü və s. ilə yaxından əlaqədardır. Ona görə ki, subyektiv modallıq danışanın verdiyi məlumata münasibətdir. Subyektiv modallığa ekspressiv qiymət, danışanın qəti və ya şübhəli münasibəti, inamı-inamsızlığı, qeyd etdiyi fikirlə razılış-razılışmadığı və s. daxildir (26, s. 81). Məsələn, elmi fikirdə yəqinliyin ifadəsi üçün: **Şübhəsiz**, cümlənin işlədilməsində məqsəd tema deyil, məqsəd həmin temadan istifadə edərək «yeni»ni bildirmək, yeni məlumat verməkdir (26, s. 5), Şübhəsiz, bu cür birləşmələr aqqlütinativ dildə analitizm meyilləri ilə bağlıdır (26, s. 30). Bu modal söz bir sıra hallarda elmi üslubda **heç** sözü ilə yanaşı gəlir: **Heç şübhəsiz**, yanaşmanın üstün mövqeyi həm də birinci tərəfin ümumilik və qeyri-müəyyənlik mənalari ilə bağlıdır (26, s. 53).

Bəzən elmi üslubda iki modal söz yanaşı gəlir, birinci söylənilən mülahizənin başqa bir mülahizə ilə bağlanmasına köməklik göstərir, ikincisi isə həmin fikrin davamını və mənbəyini bildirir: Azərbaycan dilçiliyində mübtəda ilə xəbər arasında qeydsiz-şərtsiz uzlaşma əlaqəsinin olduğu qəbul edilmişdir: xəbər şəxsə və kəmiyyətə görə mübtəda ilə uzlaşır. Lakin ümumi dilçilikdə xəbərlə mübtəda arasında əlaqə məsələsinə dair başqa mülahizələr də vardır. **Məsələn, Y. B. Kroteviçin fikrincə**, mübtəda ilə xəbərin əlaqəsini tabelilik əlaqəsi hesab edən ənənəvi baxışla razılışmaq çətinidir (26, s. 31). Qeyd edək ki, **məsələn və Y. V. Kroteviçin fikrincə** modal sözləri olmasaydı müxtəlif elmi baxışları aydınlaşdırmaq çətinlik yaradardı.

Elmi əsərlərin dilində nitqin hissələri arasında əlaqə ifadə edən ümumiləşdirmə və nəticə modallığı **beləliklə** sözü ilə də yaranır. Elmi işlərin ayrı-ayrı bölmələrinin ümumiləşdiril-

məsində və eyni zamanda nəticə hissəsində bu sözə müraciət olunur: **Beləliklə**, sintaksisin əsas vahidlərindən biri olan söz birləşmələri mahiyyət etibarilə söz-formalara yaxın olub, sözlərin genişlənmə, dəqiqləşmə modelidir (26, s. 38), **Beləliklə**, ümumilik və qeyri-müəyyənlik bildirməsi, heç bir formal əlamətə malik olmaması, tərəflər arasında söz daxil olmasına imkan verməməsi, ikinci tərəfdən aralana bilməməsi kimi əlamətlər göstərir ki, dəniz suyu tipli birləşmələrin birinci tərəfi ikinci tərəfə yanaşma yolu ilə tabe olur (26, s. 54).

Ümumiləşdirmə, nəticə çaları elmi üslubda **nəhayət** sözündə də özünü göstərir: **Nəhayət**, mübahisə doğuran cümlələrin bir qisminə baş cümlə sayılan hissələr normal əlaqələnir (26, s. 335).

Fikrin ifadə üsulu elmi əsərlərin dili üçün də xarakterik əlamətlərdən biridir. Buradan alimin fikrinin ifadə üsuluna münasibət bildirilir. Bu münasibət Azərbaycan dilində qısa, qısa desək, başqa sözlə, doğrusu, düzü, əslində, əslinə baxsan, hər halda və s. modal sözlərdən istifadə olunmaqla reallaşır. Məs.: **Əslində**, bu cür birləşmələrin tərəfləri arasında əlaqənin möhkəmliyindən danışanlar tərəflər arasındakı yaxınlığı, yanaşı işlənməni, yanaşmanı nəzərə almışlar (26, s. 53).

Müasir türk dilində müqayisə edilən digər dillərdən fərqli olaraq elmi mətnlərdə söylənilən fikrə hissi-emosional münasibət bildirən **peki, acaba** modal sözləri tez-tez işlənir: Peki ya televizyon isimlerimiz: Show TV, Star, Maxi TV... Bu isimleri görünce insanın aklına ister istemez «Nerede yaşıyoruz?» sorusu geliyor. ...Acaba yazı dilimide bulunan 21 ünsüzün okunuşumu degiшти? (44, s. 36-42).

Qaliba modal sözü türk dilinin mətnlərində nəticə mənasında işlənir: **Qaliba** bu cümle de bir dil cinayetine kurban gitmiş olmalı (S. Sakaoglu).

Görülüyor ki, «kaide» de tek başına yeterli olamıyor. **Böylece** o, sanatçıya yaklaşımda «eser»den hareket edilmesinin doğru olacağı düşüncesini taşır (Ali Bulut).

Türk dilinin elmi mətnlərində fikrin ifadə üsuluna münasibət bildirmək üçün **kıyası (qıyası)** modal sözündən də istifadə olunur: **Kıyası**, ilk cildin baskısı yarılacağı halde kitabın adı yoxtu (40, s. 1).

Ümumiləşdirmə, nəticə, nitqin hissələri arasında əlaqə yaratmaq üçün müqayisə edilən digər dillərdə olduğu kimi türk dilinin elmi mətnlərində **nihayət, esasen (əsasən)** modal sözü işlədilir. Məs.: **Nihayət** bu kitab, ne sırf tarixi bilgiler və lüzumsuz həyat hikayeleriylə doldurulmuş, ne de yalnız mətin açıqlamalarına hərcanmışdır (40, s. 3), **Nihayət** həzin və kanlı səhifələrə varan küstahça təcavüzlərə koyuldular (40, s. 33), **Esasen** Hammerden Cibbe və eski təskirəçilərdən bugünkü bəzi nadir alimlərə qədər heç kimse, Asya içlərindən Akdeniz kıyılarına qədər bütün Türk millətinin ən az onüç, ondört əsrlük ədəbi təkamülünü bir bütün şəkildə mütləa və tədqiq lazım gəldiyini, əsəflə söyləyelim ki, anyayamamışdır (40, s. 24).

Modal münasibət elmi mətnlərdən **yazık, yazık ki** sözləri ilə də təzahür olunur. Məs.: **Yazık ki**, kəndi üstünə kəpanmış bir nökta kibi bir başlanğıç (40, s. 27).

Mənbə, istinad modallığını ifadə etmək üçün elmi mətnlərdə **mence, bızce** və s. modal sözlərdən istifadə olunur: **Bızce** bu gerileyişin səbəbi ədəbiyatın kəndi gücsüzlüyü dəgildir (40, s. 2).

Türk dili elmi mətnlərində yəqinlik bildirən **doğrudan** modal sözü iki dəfə təkrar edilir: **Doğrudan doğruya** Ədəbiyat Tarixi yazmamış olmaqla bərabər bu alanda, fəqli anlayışlarla əsər vermış başqa ədəbiyatçı və bilginlər də vardır (40, s. 14).

Oğuz qrupu türk dillərində modal sözlər və modal birləşmələrin müxtəlif mövqələrdə işlənməsi

1. **Nihayət** çoban yetişti və dəv köpeklerini azarlayıp onları yatıştırdı (M. Oğuz). **Nəhayət**, Həsən xan əsl həqiqəti,

özünün rəis olduğunu, bu zirehlinin də onun tabeliyində işçi sayıldığını yadına salıb söyləndi (S. Əhmədov).

2. **Doğrusu** köpeklerimiz pek de yaman şeylərə benziyorlar çoban kardaş! (M. Oğuz). -Koşun karaylan **dooru**, kısıraa bir taliqaya, öbür taliqaya da koşun en bitki damdan çakallan qökü (N. Babaqlı)

1. **Yani** akşam olmak üzereydi (M. Oğuz).

4. Ve **sanki** çaylar, dereler, ırmaklar daha dolu akmak isteyince, masumların göz yaşları da sel kibi boşanıyordu...(M. Oğuz). -**Sanki**, polkovnik, olmadı mı kolayınız göstərəsiniz qubernatora...(D. Tanasoqlu). Sanki ne dəər bay Lambu, annayık, ani xayduk oldum? (D. Tanasoqlu).

5. **Kısa** bir solukta fakat çok şey ögrenerek okuyacağınız bir eser «Nisan ağlar Mayıs»a...(M. Oğuz).

6. **Demek** sevdalı Yüzbaşı sizsiniz? (M. Oğuz).

7. **Bana kalırsa** bu çoban bir kıza aşık olmalı (M. Oğuz). -**Bana kalsa**, uşaan elində kiət-var bir islə nişan, anqı dildə da olsa o kiət!-dedi Qalev (N. Baboqlu).

8. **Daha doğrusu** biraz dertli kibi geldi bize (M. Oğuz).

9. **Öylese** aşığı inin (M. Oğuz).

10. Biz gün **belki** yine görüşürüz (M. Oğuz).

11. «Yol göründü **qaliba**» dedi (M. Oğuz).

12. **Yoxsa** ajmısınız? (M. Oğuz). **Yoxsa** Həsənخان xəbərdarlıq təsirli-nüfuzlu olsun deyə, onların adından çatdırırdı? (S. Əhmədov)

13. **Tabii** bunların kimler olduklarını bilmiyorlardı (M. Oğuz).

14. **Zaten** çiftlige vardıklarında nasıl olsa ögreneneklerdi (M. Oğuz).

15. **Nitekim** çok keçmeden oraya vardılar (M. Oğuz).

16. **Ajaba** o da gelmiş mi diye merak ettim (M. Oğuz). Nezaman **acaba** bu onun Andreinin aklı gelecek (N. Baboqlu)

17. «**Elbette** gelmiş» (M. Oğuz).

18. **Peki**, Hanzade beyin sol yanında oturan kim? (M. Oğuz). Yap yalın firleer bizdan, peki buuk can acımızdan...(M. Koja).

19. **İşte**, içindikilerin taş yüregi de o konağın halı, küçülmüşdür (M. Oğuz).

20. **Meger** beyimin janına kıyan melunlar beni de esir diye jellad suratlı bir herife satmışlar (M. Oğuz).

21. **-Çox yaxşı**. Mənim də niyyətim imtahan eləmək deyil (S. Əhmədov).

22. Bundan sonra da **inşallah**, heç duyulmaz (S. Əhmədov).

23. **Şübhəsiz**, qığıljımdan, birjə qordan (S. Əhmədov).

24. **Deməli**, gərək həmin o qığıljımı vaxtında görüb söndürəsən ki, böyük yanğına çevrilməyə (S. Əhmədov)

25. **Bununla belə** Laçın digər uşaqların həftə ərzində başqa saatlarda duyduqlarından artıq fərhlənirdi (S. Əhmədov).

26. **Heç olmazsa**, bunu tapşırmalı idi ki, qəsəbənin içərisinə sürmə (S. Əhmədov).

27. **Əslində**, milis rəisinin zəng etdiyi, Laçının onlara şofer təyin olunduğunu eşitdiyi dəqiqədən Həsənxanın qanı qaralmışdı (S. Əhmədov)

28. **Məlum olduğu kimi**, Həsənxan, yaşının dairəsində və ömrünün imkanında dünyagörmüş, həyat təcrübəsinə malik adamdı (S. Əhmədov).

29. **Əgər ona qalsa**, Həsənxanın, furuckasının içində Nuhdan qalma qaydaya əməl edərək, dəmir yay saxlamağının da mənası vardı (S. Əhmədov).

30. **Beləliklə** peşələrini təcrübədə yoxlayıb öyrənmək imkanı olmadığından işinin bir növ nəzəri-elmi əsaslarını aydınlaşdırmışdı (S. Əhmədov)

31. **Onun fikrincə**, çox şey istidən, hərərətdən törənir, genişlənir, həcminə, tutumuna sığmır (S. Əhmədov)

32. **Əvvala**, bilmək lazımdır ki, heç bir yanğın öz-özünə törəmədiyi kimi, heç nədən, öz-özünə keçib getmir də (S. Əhmədov)

33. Onun Laçına qarşı soyuqluq uğrunda mübarizəsinin, **belə demək mümkünsə**, soyuqluq fəlsəfəsinin mahiyyəti bunlardan ibarət idi (S. Əhmədov)

34. **Düzdür**, bizim rayonda yanğın-filan olmur, amma birdən işdir-qəziyyədir baş verər bizi tapmazlar (S. Əhmədov).

35. Bir nəfər **gərək** gecələr posta qala (S. Əhmədov)

36. Laçın sıxılıb utanmadı. **Əksinə**, Saritelin qəlbinə qısqanclıq, narahatlıq saldığı üçün özündə üstünlük duyub qürurlandı (S. Əhmədov)

37. Bircə stulları olduğu üçün Laçın, **adətən** ayaqüstü yaşayırdı (S. Əhmədov).

38. İdarəmiz, **yəqin**, yaxınlarda böyüyəcək (S. Əhmədov).

39. **Düzü**, sənin də, o maşınının da nə müddətdən bəri işsiz-avara dayanmağı məni açmır (S. Əhmədov).

40. **Görünür**, yamacda hava almağın hələ tamam sağalmayan xəstə üçün müəyyən feli-fəsadı ola bilər (S. Əhmədov). **Qörünər**, ani yok neya dayanmaa! (D. Tanasoqlu)

41. Bu, onun müəllimlər qarşısında fənlə, imtahanla heç bir əlaqəsi olmayan kənar, ailəvi həyəcana və iztiraba düşməməsinə səbəb olur, qələbə ümidini, inamını, **heç şübhəsiz** möhkəmləndirəcəkdi (S. Əhmədov).

42. **Əlbəttə**, bunları nəzərə alaraq, Saritel ara-sıra komsomol komitəsinə gedəndə, digər işçilərdən ötrü qəsəbənin arasına çıxanda, Laçınla qarşılaşdıqda, ona daha nə o dəfəki kimi xəncər-bıçaqlı baxırdı, nə də atası və qardaşı kimi keçənləri unudub salam vermək iltifatına uyurdu (S. Əhmədov).

43. **Güman ki**, qapılara, həyətlərə binagüzarlıqla əldə edilən gəlirlə, yüksək üsulla-mötəbər tərzdə bəhərlənməyin xeyli fərqi vardı (S. Əhmədov).

44-Rəis, bu işıqlıq, **görəsən**, indiyə kimi bircə dəfə açılıb? (S. Əhmədov).

45. **Guya** hər adama bir şeytan təhkimidir (S. Əhmədov).

46. -Bəli, **tutaq ki**, bu ev tikildi (S. Əhmədov).

47. **Bilirsən**, müdir, mümkün olmur, çox çalışmışam, özümü çox silkələmişəm, qız qızıdır demişəm, amma olmur (S. Əhmədov).

48. **Təəssüf**, mümkün deyildi (S. Əhmədov).

49. **Belədir**, gərək ki, belədir (S. Əhmədov).

50. **Deyəsən**, axı təzə oyun düzəltmişən. Gecə ilə oynayırsan? (S. Əhmədov).

51. **Doğrudanmı** yadımdan çıxıb! (S. Əhmədov). **Gerçekten**, çoğunluğunu Divani luğat-it-Türk (DLT)-te bulabildiyimiz, bir kısmı ise daha önceki yüzyillərə ait yazılı belgelerde yer alan bu şiirlərin tamamı kopuz veya benzeri bir saz refakatində mi söylenmiştir? (S. Sakaoglu).

52. Əşi, **vallah** yangın düşmüşdü (S. Əhmədov).

53. **Yaxşı olar ki**, ehtiyat üçün siz özünüz ödəyəsiz (S. Əhmədov).

54. **Belki**, ol kitab xas qızıqlıdır (türkmən). -Mən nə bilim. Bəlkə polkovnik. . Nə bəlkə? (A. Rəhimov). - **Beku** yalan sana sööledilər? (N. Baboqlu). - Qidecez gündəliklənlə buvaz tokluuna xep, **bekim**, ölməiz,-akıl verdi karım (N. Baboqlu), **Bekim** kaarşı çikalım onnara? (N. Baboqlu)

55. **Sən demə**, Sankt-Peterburq universitetinin rektoru, akademik Anatoli Popov İlhamın elmi rəhbəri Sergey İsakoviçin dostu imiş (A. Rəhimov).

56. -**Çox təəssüf...**Professor! Nəzərinizə çatdırım ki, azərbaycanlılar heç vaxt belə cinayətlər etməyiblər (A. Rəhimov).

57. **Mənim fikrimcə**, rus hərbi birləşməsi Güllücə, onun sağ cinahında muzdlu hərbi bölməsi Kəpənəkli, sol cinahında isə erməni hərbi hissəsi Qaraçala kəndinə hücumu keçsin (A. Rəhimov).

58. **Şükür ki**, bir-birimizi anlamağa başlayırıq (A. Rəhimov). O en zor vaxıtlarda da, **şükür**, bir dilim topracıqlan, ani var bir laf, bükük ta mülk düzəmedim, ama uşakıklarım nası-nicə çıplaklık, beki, çeklilər, ama aaclıktan birini kaybetmedim (N. Baboqlu)

59. **Həttə**, bir dəfə onu da dedi ki, kaş erməni kişiləri Nella kimi xalqına, vətəninə xidmət edəydilər (A. Rəhimov).

60. **Görək**, bu axşam o, nə fikirləşəcək (A. Rəhimov).

61. **Məncə**, biz ilk gündən bir-birimizi dərk edirik (A. Rəhimov).

62. **Belə getsə, deyəsən**, kolxozlar uşaq-muşağın umuduna qalacaq (İ. Hüseynov).

63. **Ələxüsus** bu axır zamanlar içində şeytan olan adamın sayı yaman çoxalıb, İsfəndiyar kimi...(İ. Hüseynov)

64. **Açığı**, indisindən yox, kəndin sabahkı günü mənə qorxudur, İsfəndiyar kimi (İ. Hüseynov). Açığı, mən bu məsələyə də təəccübləndirəm («Kredo» qəzetindən).

65. **Demə**, açıb oxuyurmuş, yığmış...(İ. Hüseynov).

66. **İnşallah**, hər şey yaxşı olar, başına dönüm, inşallah, hər şey yoluna düzələr! (İ. Hüseynov).

67. **Qəribə idi ki**, Bəyim xala zahirən Canbalayevlərə laqeyd görünsə də, əslində onların hər addımından xəbər tuturdu (İ. Hüseynov).

68. **Yeri gəlmişkən**, burdaca deyim ki, univesitetdə mənim Bəkir Səfəliyevdən o qədər də xoşum gəlməzdi (İ. Hüseynov).

69. **Əslinə baxsan**, elə sənənin də mənə işin düşüb, özüyün xəbərin yoxdur (İ. Hüseynov).

70. **Məsələ**n, necə? Necə fikirləşirdin... (İ. Hüseynov). Sən, **məsələ**n, Canbalayevlə və ya mənimlə vuruşmaq niyyətində olsan da, rəhbərlik imkan verməz buna (İ. Hüseynov).

71. **Madam ki**, aralıqda sən varsan, mən dünyasında qoymaram bu cavanlar pozuluşunlar (İ. Hüseynov).

72. **Heyf ki**, onda Nailənin nə dediyi, nə danışdığı yadımda deyil, çünki bu vaxt yenə anamın taxta kimi qurumuş əl-qolunu xatırlayıb, barmaqlarımın ucunda onun sinəsinin, alnının soyuqluğunu hiss edirdim (İ. Hüseynov).

73. Nailə, **xüsusən** turş almaları görəndə, mənə baxıb qızardı (İ. Hüseynov). **Xüsusən** yay aylarında, tərs kimi, küçəyə baxan pəncərələr açıq olanda Bəhlul müəllimin kabinetində əsəbiləşmədən oturmaq mümkün deyildi (İ. Hüseynov).

77. **Təəssüf ki**, var, özü də lap bir anbar, Rəşid! (İ. Hüseynov).

78. **Əks təqdirdə**, bu barışıqlıq məsələsindən sonra Vahid yenidən öz köhnə mühitinə, öz köhnə aləminə qapılıb, fikrindəki, ruhundakı dəyişiklikdən, mən deyərdim ki, bir növ inqilabdan tamam uzaqlaşsa bilər (İ. Hüseynov).

79. O, Nailəni, **sadəcə**, daxilən qəbul edə bilmirdi (İ. Hüseynov).

80. Özü də **qəribədir ki**, hər şeydən əvvəl, Muradın barmaqlarının izi qalmış ağ biləyini ovuşdurdu (İ. Hüseynov).

81. Partizanlıqda polad intizam lazımdır, əmrlər **sözsüz** yerinə yetirilməlidir (Həkimov J., Seyidov V.).

82. Gedəjəyəm **vəssalam...**-sonra əlavə etdi,-uşaqlar, mən təbiyətdən yalnız fürsət və möhlət istəyirəm (Həkim J., Seyidov V.).

83. O, dükanı bağlayıb həmişəki **adəti üzrə** qonaqla bərabər evinə keçdi (Həkimov C, Seyidov V.).

84. **Bezbəlli**, xeptən kemiklər uyuyuşmasınнар deini, nasıl esap aldım, bu evda ölə bir ay kadar yuvarlandınan, adam ayak yolunada başlaycaek üşenməə qıtsin (N. Baboqlu).

85. **Xakına**, yaşamk pek sarp qitməzdi, ama soframız da xeptən kuru kalmazdı (N. Baboqlu). **Xakına** vardı annadıcılar uçitellerin arasından, ani savaşırdılar bizim qözlerimizi açmaa (N. Baboqlu).

86. **Ziralzərə...** ani qecə üürettilər, **zərə**, ani var bir laf, pak karannıkta kalırdım (N. Baboqlu)

87. **Olmalı** bırdə bir yannışlık! (N. Baboqlu)

88. **Sade** boba nasaatı lazım çok (N. Baboqlu). **Sade** bu bizə etişmeer (N. Baboqlu), **Sade** Çilingir Todurun çocuu, yırtık donnu xem yamalı dizli Vani, beendirdiydi kendini dace bu iyrek domnuya da (N. Baboqlu)

89. - Taman, **sözün qelişi**, Diman Petroviç, sorayım canabinizə bir iş (N. Baboqlu). - **Söz gəlişi**, mən dedim (Ə. Əroğul)

90. **Butakım**, dostlarım, qemidə qezindim (N. Baboqlu). Butakım artık een zoor eer qeeridaydi-yakındı demir yolu sora da yamaç (N. Baboqlu).

91. **Laf yok**,-deiverdim bən, da o saat sevinerək tutundum iştən (N. Baboqlu).

92. **Bitkidə** çaardılar qelinnən qüveei. Söölemə, ani iş şansora oldu (N. Baboqlu)

93. **-Belli** bişey papur kaler! (N. Baboqlu),-**Belli** bişey,-kayıl oldu Yanıda,-fukaaralar da yaşerlar (N. Baboqlu)

94. **Adeeta də qörə**, Kuruoq koyardı içeri bir odundan adamcık (D. Tanasoqlu).

95. **-Sansın** büüledi onnarı biri, bre allaxım!-dedi Demirçu dişlerini sıkarak xem elində bobanayı qırtlaandan sıkı tutarak kaçırmasın deini (N. Baboqlu). İnsan **sansın** soluunu da kestiyydi korkudan, xepsi braktıyydi kendi zorunu da dört-qöz bakardılar selə (N. Baboqlu). **Sansın** iki kerə ilişti elimə, bitkidə, deerim, tuttum, ama bak sən... (N. Baboqlu), **-Sansın** var senin dooruluun,-dedi Miyal,-o ileri pek aaz lafedərdi...(N. Baboqlu)

96. **Belli** kış bizdən kaçer, mart eteyini silker (Güllü karanfil). **Belliydi**, ani nesaydı pek büük nışannı enilik var (N. Baboqlu).

97. **Saneerım**, canabiniz yanılcersınız, domnule Delaoltu (N. Baboqlu).

98. **Ölə** bir saattan sora urultular artık xeptən yakın işidilirdilər (N. Baboqlu)

99. -**Bakası**, ama bən şindi isteerim qıdeyim kursaya da bir aydan sora başlayım uşakları üüretməə (N. Baboqlu),- **Bakası**, spasibo, saa olasin! (N. Baboqlu)

100. **İnsafən** qeyri-siyasət düşərgələrində də ağılna gələni dilinə gətirməklə, sözü saf-çürük etmədən boşboğazlıqla nəyəsə nail olmağa cəhd göstərənələr də az deyil («Kredo»qəzetindən)

101. Olmaya, o belə bir film üzərində çalışmasını unudub? **Olmaya**, düzəlib hər yarağın, təkə qalib saqqal darağın ? («Zaman» q., 20-22 avqust 2005-ci il). 102. **Zənnimcə**, belə getsə, daha doğrusu, yaxın vaxtlar «milli bomba»dan səs çıxmasa, sizin ünvanınıza bu ifadə yol tapa bilər («Zaman» qəzeti)

103. Oysa başörtülülər devlet dairelerinde çalışmaz. **Demek ki**, hükümet sessiz sedasız bir sürü başörtülü elemanı başkanlıkta işe almış. **Tabii** bu değışimden en çok mutlu olan eşiydi («Zaman» qəzeti)

Digər türk dillərində modal sözlər

Tatar dilində: axrı, buqay, şöbhəsez, ixtimal, bilqele, döres, əlbəttə, şiksez, şayat,, möqaen, bəlki, hiçsiksiz, ikən və s.: Hay, totalmam, axrı, bik küp kudım cillərne min (Q. Tukay); Şöbzəsez, ikebezqə də rəxət, ikibez də məsqut idek (Q. İbrahimov); İxtimal, İlhamnın çin yöze ənə şul tirən monındadır (Q. Axunov); Şiksez, tənkiytğçene köçle talant üze bilən tudıra (H. Taktaş); - Oçraşırbiz bit ələ?-Əlbəttə! (K. Nəcmi); Bu dönyada, bəlki, küp-küp eşlər kürem, Bilqesездer-kaya taşlar bu təkdirem (Q. Tukay); Mondıy məzəklərnən də tərbiya role, hiçşiksez, bik zur (Q. Bəşirov); Alar avılın ikençe çitəndə, bezneke kebek naçar ber öydə yaşilər ikən (Q. İbrahimov) (129, 397 s.) **Qırğız dilində:** albette, balkim, körünöt, şeksiz, sözsüz, ıras (düzü), çaması, imiş, mümkün, ıktımal, kerek, tiyiş və s. - Sultan, büqün bizdikine kelesinbi?-Albette; Bul tan kalarlık körünüş, balkim, ooru bolup cürbösün? (A.Tokombaev); - Bıyl da plandı aşıra orundatasınarbi?- Sözsüz!; Şaşpaqıla, kelqenderi ıras boldu (K. Cantöşev); Meni tayatamdıkinan alıp kelqen sebebi da uşul körünöt (M. Elebaev); Anın üstünö cakında qana jüz miltıktı ok-darısı menen Kanıbek Kaşkardan alıp keliptir deqen imiş bar (K. Cantöşev); Mümkün, azır da oşol cerdedir (A. Tokombaev); Öltürböy turup, el aldında maskaka kırışı da ıktımal (K. Cantöşev); Oşonduktan bul iştin demin suutuu kerek (K. Cöntöşev); Salyı uşul uçurda coldo kelatkan boluu tiyiş (79, 402 s.).

Başqırd dilində: kərək, ticeş, tüqel, əlbittə. Kolxozda çaşar, kolxoz tormoşon sittan gena pisek küğatep catmak kərək ? (R. Nizamov); Ukurğa teceş bulyr ine; Hüz, əlbittə, təqe letçik turahında bara (Ə. Bikçəntəev) (**Zaynullin M. V. Modalğnost doljenstvovaniə v Başkirskom əzike. \ST, № 2, 1973, s. 53-59).**

Özbək dilində: extimol, balki, şekilli, uxşaydi, mumkin, şekilli, kurunadi, çamasi və s.; Balki u xam komissardir (X. Gulom); Poçtati sizni Koratoşdan topolmabdi şekilli (X. Gulom). (Raxmatullaev Ş. Xozirqi zamon uzbek tili. Toşkent, 1957; **Töleqenov O. Calpı modalı cəne maksat məndi cay söylem tipteri. Almatı, 1968, s. 50**)

Uyğur dilində: ətimalim (ehtimal), bəlkı, mümkin, oxşaydu, çamasi, körünüdu və s.; Ətimalim, uxlavatsa kerek (K. Toxtəmov); Sannin küzətçiləri yamğürdin keçip, öyqə kirivalsa kerək, ətimalim, çon dərvaza aldida heç kim körünümidu (Z. Səmədiy). (**Musazaev İ. Modal sözlər. \\\ Hazirki zaman uyqur tili (morfoloqiya va sintaksis). Almuta, 1966, s. 273**)

Qaraqalpak dilində: kerek, tiyis, zərür, lazım, dərkar, bəlkim, mümkin, itimal, şaması, cök (yox), demek, kullası, alğərəz, kiskası, sirə və s.; Eqin oratuğın maşına satıp alıy kerek. Sebebi xəmməden casırıp is cürqizse, bəlkim, ol da (T. Kayıpberqenov); Bunday tüşinik istin akıbetin nasırğa şaptırıyı itimal (T. Kayınberqiev) (**Xəzirqi karakalpak tili. «Karakalpakstan» Baspası, Nökis, 1974, 296 s.**)

NƏTİCƏ

Müstəqil nitq hissəsi ilə köməkçi nitq hissəsi arasında orta pozisiyada mövcud olan modal sözlər oğuz qrupu türk dillərində semantik, morfoloji və sintaktik cəhətdən xarakterizə olunur. **Semantik planda** modal sözlər iş, hadisə, əşya, əlamət və keyfiyyət haqqında verilən hökmün gerçəkliyini, həqiqiliyini, zəruriliyini ya təsdiq, ya da inkar edən məntiqi-grammatik kateqoriyadır, danışanın söylədiyi fikrə münasibət bildirir.

Morfoloji planda modal sözlər hər bir dəyişiklikdən uzaq olan daşlaşmış sözlərdir.

Beləliklə, modal sözlər oğuz qrupu türk dillərində **sintaktik planda** təkə ara söz və ara cümlə kimi yox, həm də söz-cümlə kimi çıxış edir. Həmçinin də tərkibi xəbərini komponenti kimi özünü göstərir.

Modal söz, ara modal söz, komponentli modal söz, modal fellər, modal isimlər və s. terminoloji vahidlər bir çox dillərdə universaldır, fərqli cəhətlər onların milli formalarında və milli ifadə vasitələrindədir.

Modal sözlərin oğuz qrupu türk dillərində məna növləri çox şaxəlidir. Ən çox nəzərə çarpan modal mənalər güman, şübhə, ... və s. -dir.

Güman, şübhə modallığı təkə leksik vasitələrlə, yəni modal sözlərlə, modal ədatlarla, predikatlarla deyil, həmçinin də sintaktik, morfoloji və intonasiya vasitələri ilə ifadə olunur. Güman modallığının konstituent sistemində leksik vasitələr mərkəzi yerdə dayanır.

Müqayisəli tədqiqatın nəticələri göstərir ki, güman, şübhə modallığının modal sözlərlə təzahüründə ümumi və fərqli cəhətlər özünü göstərməkdədir. Qeyd olunan modal məna kontekstdə ara sözlərin, tərkibi xəbərlərin və söz-cümlələrin işlənməsi məqamında üzə çıxır.

Tədqiqatın digər yekunu göstərir ki, modal sözlər oğuz qrupu türk dillərində fel formaları ilə də ifadə olunur, güman, şübhə modallığı zaman planında da xarakterizə olunur.

Oğuz qrupu türk dilləri üzrə müəyyənləşən nəticələr bir tərəfdən modallığın ifadə vasitələrindəki genetik ümumilikdə, digər tərəfdən isə kommunikativ funksiyanın oxşarlığına əsasən əldə olunur. Belə ki, qohum dillərin birində hər hansı modal mənənin ifadə vasitəsi leksik, digərlərində isə qrammatik vasitələrin aktivliyində müşahidə olunur.

Tədqiqat göstərir ki, bədii əsərlərin dilində qaqauz dilində **olmalı, beki, bekim, bezbollahi, butakım** modal sözləri müxtəlif pozisiyalarda işlənir. Bu modal sözlərə bir çoxuna digər oğuz qrupu türk dillərində təsadüf olmur.

Türk dillərində modal sözlər öz leksik tərkibi, semantik əhatəsi və cümlədəki funksionallığına görə xüsusi söz qrupu təşkil edir.

Müqayisə edilən oğuz qrupu türk dillərində modal sözlər bir sıra xüsusiyyətinə görə qrammatik, leksik-semantik əlamətlərinə görə təhlil obyektinə çevrilir. Qrammatik əlamətə görə bu qrup sözlər «daşlaşmış» sözlərdir, donuk vəziyyətdədir; leksik-semantik xüsusiyyət modal sözlərin danışanın söylədiyi fikrə aydınolma münasibəti ilə birbaşa bağlıdır. Bu modal münasibətlərin məzmununda güman, şübhə, ehtimal, ardıcılıq, yekun, fikrin mənbəyi və s. çoxsayda mənalar mövcuddur.

Konkret olaraq oğuz dillərindən Azərbaycan və türkmən dillərində modal sözlər monoqrafiya mövzusu kimi öyrənilib. Azərbaycan dilində Z. Əlizadə (1965), türkmən dilçiliyində Kekilova

Türk dilində modal sözlər az öyrənildiyi üçün bəzi əsərlərdə təbii (təbii), albette (əlbəttə) və s. ədat sayılmışdır (A.N.Kononovun əsərlərində).

Oğuz qrupu türk dillərində modal sözlərin müqayisəli və monoqrafik tədqiqi göstərir ki, həmin dillərin bəzində modal sözlər köməkçi, bəzində isə xüsusi nitq hissəsi kimi

təqdim olunmuşdur. Biz bu tədqiqatda modal sözləri xüsusi nitq hissəsi hesab etmişik.

Formal cəhətdən həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər özünü göstərməkdədir. Amma oxşar formaların içərisində çoxları fonetik quruluş, yəni səs tərkibi etibarilə fərqlənir: bəlkə\\belki\\bekim\\belkim; mənəcə\\mence\\benimca, bizcə\\bizçə\\bizimca\\bizimce\\bizimcesinə, sizjə\\sizinca; şübhəsiz\\şüpsüz, əlbət\\ elbet// əlbəttə, albette və s.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq o biri oğuz billərində bəzi modal sözlərin paralelizmi özünü göstərir: qaqauz dilində beki\\belki\\bekim\\belkim; bizimca\\bizimce\\bizimcesinə. Göründüyü kimi, qaqauz dilində sadəcə olaraq bir modal sözün üç, dörd yazılışı müşahidə olunur. Biz bunu həmin dilin hələ də ədəbi dil səviyyəsində işlənməməsi ilə əlaqələnməsi nəticəsinə gəlirik.

Tədqiqat göstərir ki, müqayisəyə cəlb olunmuş oğuz dillərinin hər birinin özünəməxsus modal sözləri də vardır: qaqauz dilində, butakım (beləliklə), bitkida (nəhayət), bezbəlli (deyəsen), sansın (sözsüz) və s.;

Müştərək işlənən modal sözlər əksəriyyət təşkil edir: əcaba \\ acaba, bəlkə\\belki; sanki və s.

Müqayisə edilən qohum dillərdə modal sözlərin xalis və digər nitq hissələrindən törəmiş formaları fərqləndirilir.

Modal sözlərin əsas funksiyalarından biri dil modallığının ən mühüm ifadə vasitəsi olmasıdır. Modal münasibətləri aktiv olaraq göstərən modal sözlər iki sistemin leksik və qrammatik sistemlərin qarşılıqlı fəaliyyəti əsasında inkişaf edir. Modal sözlərin özünəməxsus sintaktik mövqeləri var. Cümlənin istənilən yerində-əvvəlində, ortasında və sonunda, dialoji şəraitdə, sintaktik bütövlərdə (makro və mikromətnlərdə) işlənərək müxtəlif modal münasibətlərə xidmət edir, maraq doğuran üslubi-semantik çalarlar yaradır.

Modal sözlərdən istifadə də qohum dil ənənələri bəzən saxlanılmış, bəzən isə bir dilin spesifik modal sözlərinin işlənmə tezliyi artmışdır. Özünəməxsusluq qaqauz dilində (4

modal sözdə, işdə onların tezliyi göstərilmişdir); fonetik tərkibcə bəzi dəyişiklik türk və Azərbaycan, eləcə də türkmən dilində özünü göstərməkdədir.

Çoxfunksiyalılıq müqayisə edilən türk dillərinin modal sözlərinə də xasdır. Modal sözlərlə ifadə olunan modal mənalar əsas və invariant (əlavə) mənaları ehtiva edir. Bu mənaların gələcəkdə geniş diapozonda tədqiqi lazım bilinir. (G. İsmayılzadənin monoqrafiya işində bu məsələ bir qədər araşdırılmışdır). Leksik-semantik cəhətdən ifadə imkanlarının çoxluğu, variativlik, yəni eyni modal mənanın sinonimliyi, omonimliyi, əksmənalılığı (antonimliyi) bu söz qrupunun başlıca əlamətlərindən də sayılır.

Müqayisəli tədqiqatın nəticələri göstərir ki, cümləyə xas olan əlamətlərdən biri modallıq olduğu üçün, invariant modallığı modal sözlər yaradır.

Beləliklə, modal sözlər modal mənaların, münasibətlərin «avtonom» qazanmasında konkretliyə, əyaniliyə malikdir. Modal sahədə mövcudluğunu saxlayan mənaların birbaşa və dolayısı ilə bir-birindən fərqlənən təzahür imkanları vardır. Modal sözlər birinci ifadə vasitəsidir, bu leksik yolla təzahür vasitəsinə aiddir.

Modallıq ümumdil kateqoriyasıdır. Onun ifadə imkanları zəngindir. Amma araşdırma göstərir ki, eyni mənanın ifadəsi üçün türkmən dilində prosodik, qaqauz dilində morfoloji, türk və Azərbaycan dilində isə leksik vasitələr ön sıraya çıxır. Müxtəlif sistemli dillərdə qohum türk dillərindən fərqli olaraq əsasən modal fellər modal mənaları meydana çıxarır.

Modal sözlər sintaktik planda təkə ara söz deyil, həm də dialoqlarda söz-cümlə rolunda çıxış edir. Bu, həmçinin xəbərin tərkibindəki komponentlərdən birini təşkil edir.

Türk dillərində modallaşma prosesi keçid prosesinin bir hissəsi olub dil sistemində qənaəti təmin edir, əlavə sözlərin yaranmasına ehtiyac qalmır.

Əhatə dairəsinə görə də modal sözlər oğuz dillərində fərqlənir. Qaqauz dilində olan bir çox modal sözlər bolqar mənşəlidir, o biri oğuz dillərində yoxdur. Eyni zamanda qaqauz dilində Azərbaycan dilində keçmiş dövrlərdə işlənmiş modal sözlər indi də işlənməkdədir. Bu da həmin dilin ləng inkişafı ilə bağlıdır.

Türkmən dilinin modal sözləri bu kateqoriya adı altında diqqətdən kənar qalmışdır. Zərfin və ədatların içərisinə paylanmış modal sözlər bu dildə əsaslı təhlilini tapa bilməmişdir. Onların toplanması gələcək tədqiqatlar üçün şərait yarada bilər.

Faiz etibarilə Azərbaycan və türk dilində modal sözlərin sayı çoxdur. Amma bu dillərdə başqa nitq hissəsi ola bilən leksik vahidlərdən bəziləri modal sözlərin içərisinə daxil edilmişdir.

Mənşə etibarilə müqayisə edilən dillərin, eləcə də digər qrup türk dillərinin kök, əsas modal sözləri, demək olar ki, ərəb-fars mənşəlidir. Ərəb mənşəlilər çoxluq təşkil edir. Bu da ərəb işğalı zamanı modal münasibətlərin formalaşması ilə yaxından bağlıdır. Bu münasibətləri təmin etmək üçün ərəb dilinin modal sözləri türk dillərinə sirayət etməyə başlayır.

Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, modallaşma prosesinin sonu olan modal sözlər isə əksərən türk mənşəlidir. Amma ərəb-fars mənşəli modal sözlərin türk dillərinə gəlişi yəqin ki, digər alınma sözlərin geçişi ilə üst-üstə düşür və həmin alınmaların da (modal sözlərin) keçid səciyyəsi olub-olmaması çətinliyi meydana çıxır.

Modal sözlər oğuz qrupu türk dillərində işlənmə sferaları genişdir: canlı danışq dilində, ədəbi dilin bədii, elmi, publisistik üslublarında aktiv şəkildə işlənərək danışanın və ya yazanın söylədiyi fikrə modal münasibətlər bildirir.

Müqayisəli tədqiqatın göstərdiyi nəticələrdən biri də fərqli cəhətlərdir. Fərqli əlamətlər türk dillərinə məxsus modal sözlərin özünəməxsusluğunda, təsnifatlarda, fonetik tərkibdə, ifadə vasitələrinin məna incəliklərində və s.-də özünü göstərir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI
Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, «Maarif», 1972, 475 s.
2. Abdullayeva N. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı, 1999, 86 s.
3. Abdullayeva S.Ə. Modal sözlər. \ Bakı Slavyan Universitetinin əməkdaşlarının illik elmi işlərinin yekununa həsr olunmuş konfrans məruzələrinin tezisləri. Bakı, 2006, s. 4.
4. Adilov M. İ., Verdiyeva Z. N., Ağayeva F. M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1989, 362 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 2-ci cild, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1980, 576 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 3-cü cild, «Elm» nəşriyyatı, 1983, 555 s.
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4-cü cild, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1987, 541 s.
8. Aslanov A.Ə. Modal sözlərin cümlənin semantikasına təsiri. \ Azərbaycan dilində sintaktik konstruksiyalar. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1987, s. 27-29
9. Aslanov A.Ə. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. X cild, 1957, s. 171-175
10. Budaqov R. A. Dilçiliyə dair очерklər. Bakı, Azərnəşr, 1956, 344 s.
11. Quliyev Q. A. Müasir alman dilində modal fəllərin funksional-semantik təhlili və onların Azərbaycan dilində ifadə vasitələri. Namizədlik monoqrafiyası, Bakı, 2004, 21 s.

- 11a. Qədimova H. Müasir Azərbaycan dilində qoşulma konstruksiyalar. Namizədlik monoqrafiyası, Bakı, 2005.
12. Cavadov Ə. Modallıq məsələsinə dair bəzi qeydlər. Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri (İctimai elmlər seriyası), 1959, № 2, s. 83-89
13. Cahangirov Fikrət. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi)müqayisəli-tipoloji tədqiqat). Bakı, Elm, 2005, 312 s.
14. Cəlilov F. Mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı, «Maarif», 1983, s. 67-71
15. Cəfərov C., Abdullayev N. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, 2004, 173 s.
16. Zeynalov F. R. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı, «Maarif», 1971, 331 s.
17. Zeynalov F. R. Müasir türk dillərində ədat və modal sözlər. Bakı, 1965, 63 s.
18. Zeynalov F. R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, BDU nəşri, 1974, 142 s.
19. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, «Maarif», 1981, 347 s.
20. İsmayılzadə G. Modallığın ifadə vasitələri linqvistik ədəbiyyatda. \ «Tədqiqlər»-1, Bakı, 2004, s. 121-126;
21. İsmayılzadə G. Türk dillərində modallığın leksik vasitələrlə ifadə imkanları. \ Elmi axtarışlar-X, Bakı, 2004, s. 113-119
22. İsmayılzadə G. Türk dillərində modallığın ifadə vasitələri. \ Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu, № 1-2, Bakı, 2004, s. 45-50
23. İsmayılzadə G. Türk dillərində modallığın modal ədatlarla təzahürü. \ «Dil və ədəbiyyat» Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal (1 (43), Bakı, 2005, s. 46-49
24. Yusifov M. Türkologiyaya giriş. Bakı, «Nurlan», 2000, 430 s.

25. Kazımov Q. Mətn dilçiliyi problemləri. Öz söz. \\\ Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 1998, s. 5- 16
26. Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Ünsiyyət, 2000, 496 s.
27. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası 2-ci nəşri, Bakı, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1990, 376 s.
28. Müasir Azərbaycan dili. 11 cild, Bakı, «Elm», 1980, 510 s.
29. Müasir Azərbaycan dili. 3 c, Sintaksis, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1982, s. 306.
30. Rüstəmov R. Müasir Türk dilində köməkçi nitq hissələri. (keçid prosesləri). Dok. diss, avtoreferat, Bakı- 1997, 50 s.
31. Rüstəmov R. Müasir türk dilində modal sözlər. Bakı, ADU, 1998
32. Serebrennikov B. A., Hacıyeva N. Z. Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası. «Səda» nəşriyyatı, Bakı, 2002 (Tərcüməçi: T. Hacıyev), 380 s.
33. Ferdinand de Sössür. Ümumi dilçilik kursu. Bakı, BDU nəş., 2003, 408 s.
34. Hacıyev Kamal. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. Bakı, Çəşioğlu, 1999, s. 131-139
35. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1973, 358 s.
36. Əlizadə Z. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1965, 147 s.
37. Əhmədov B. A. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti. Bakı, Mütərim, 1999, 376 s.

Türk dillərində

38. Banquoğlu T. Turkcenin qrameri. Ankara, Türk tarih kurumu basım evi, 1990, 628 s.
39. Deny C. Türk dili qrameri. İstanbul, 1941, 76 s.
40. Kabaklı Ahmet. Türk edebiyatı. 1 cilt, İstanbul-1994, 620 s.
41. Musaoğlu Mehman. Ortak yazı dili ve dil kültürü \ Dil dergisi, Sayı 19, mayıs 1994, s. 8-14
42. Muharrem Ergin. Azeri türkcesi. Edebiyat Fakültesi Basımı, İstanbul, 1971, 255 s
- 42a. Prof. Dr. Mine Mengi Eski türk edebiyatı tarihi. Ankara, 2000.
43. Nazim Hikmet. Cilt 2, Şiirler (1951-1963), Sofya, 1967, 518 s.
44. Fevzi Ersoy. Türk dili. Dil ve edebiyat dergisi. Sayı: 553. Ocak 1998, s. 36-42
45. Şoabduraxmanov Ş. Uzbek tilida erdamçi suzlar. Taşkent, 1958, 25 s.
46. Azimov P. Türkmen dili. Aşqabat, 1950.
47. Açılova Q. Xəzirki türkmen dilində ayırqıçlı söz düzümləri. Aşqabat, 1951.
48. Baylhev X. M. Xəzirki türkmen dilinin qrammatikasının qısqa kursı. Aşqabat, 1957.
- 48a. Yöldoşev İ. Özbek va turk tillaridağı matbaaçılıkka oid muştarak terminlar haqqıda. \ Dil dergisi, Sayıf 19, Mayıs 1994, s. 45-48
49. Musazaev İ. Hazirki zaman uyqur tilidiki modal sözlər. \ İssledovaniə po uyqurskomu əziku. 1. Alma-Ata, 1965, s. 161-162
50. Musayev S. Kırğız tilinin alfaviti jana latin qrafikası. \ Dil dergisi, Sayı 19, Mayıs 1994, s. 27-32
51. Musayeva Z. Eldik terminologiyalık leksika jana türk tilderinin ilimiy terpminologiyası. \ Dil dergisi, Sayı 19, Mayıs 1994, s. 39-44

52. Saidov S. Xozirqi zamon uzbek tilidaqi modal suzlarining klassifikauiyasi masalasiqa doir. \ UTA, 1963, № 6, s. 44-48
53. Saparova J. A:ğırı termini hakkında (Türkmen dilinin halk medisinası leksikasının meselesine). \ Dil dergisi, Sayı 19, Mayıs 1994, s. 103-105
54. Türkmen dilinin sözlüqi. Türkmenistan SSR İlimlar Akademiyasının neşiryatı, Aşqabat, 1962, 866 s.
55. Xozirki zamon uzbek tili. Uzbekiston SSR Fanlar Akademiyası neşriyeti. Toşkent, 1957, 503 s.
56. Xocaev B. Türki dillerin qünorta-qünbator toparında işliqin şert forması. Aşqabat, İlim, 1990, 104 s.
57. Xocaev B. Xəzirki zaman türkmen dilinde işlik formaları. «İlim» neşriyatı, Aşqabat, 1978, 145 s.
58. Xəzirki zaman türkmen dili. Aşqabad, 1960, 534 s.

Rus dilində

59. Абдурахманов Г.А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. Ташкент, 1960.
60. Агаева Ф. А. Модальность как лингвистическая категория. Ашхабад, 1990, 304 с.
61. Ангели Ф. А. К вопросу о категории модальности и лексических средства их ее выражения в тюркских языках (на материале турецкого, азербайджанского и гагаузского языках). АКД, М.: 1984, 17 с.
62. Андреев И. А. Структура простого предложения современного чувашского языка. Автореф. дис. ...докт. филол. наук. М.: 1970, 50 с.
63. Ахмедов Дж. С. Предикативы в современном азербайджанском языке. АКД, Л., 1970, 18 с.

64. Ахмеров К. З. Краткий очерк грамматики башкирского языка\ \ Башкирско-русский словарь, М.: 1979, с. 745-801
65. Багирова Л. К. Вводные слова и словосочетания в современном турецком языке. АКД, Баку, 2004, 25 с.
66. Баскаков А. Н. Предложение в современном турецком языке. Изд-во «Наука», Главная Редакция Восточной Литературы, Москва, 1984, 200 с.
67. Балакаев М., Жанпеисов Е., Томанов М. Казак тили стилистикасы. Алматы, 1974, с. 176.
68. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. АН СССР, М.: 1952, 477 с.
69. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. М.: Изд. АН СССР, 1951, 410 с.
70. Батманов И. А. Част речи в киргизском языке\ \ «ВЯ», 1955, № 2, с. 32-41
71. Бондаренко В. Н. Виды модальных значений и их выражение в языке. АКД, М.: 1977.
72. Бордович А. М. Модальные слова в современном русском языке. АКД, Минск, 1956, 19 с.
73. Борисов В. М. Модальные слова в современном арабском литературном языке. АКД, 1956, 21 с.
74. Боркачев С. Г. Модальные слова рациональноц оценки современного испанского языка. АКД, М.: 1976, 24 с.
75. Бринкман И. Г. Модальные слова в современном английском языке. АКД, Харьков, 1953, 29 с.
76. Виноградов В. В. Русский язык. М., 1972, 575 с.
77. Гагаузско-русско-молдавский словарь. Составили Г. А. Гайдарьы, Е. К. Колца, Л. А. Покровская, Б. Т. Тукан, Изд-во «Советская энциклопедия», Москва, 1973, 664 с.

78. Гасанов А. А. Односоставные личные предложения в современном азербайджанском языке. Канд. дис. Баку, 1964, 174 с.
79. Грамматика киргизского литературного языка. Часть 1, Фонетика и морфология. Изд-во «Илим», Фрунзе, 1987, 402 с.
80. Грамматика современного русского литературного языка. АН СССР, М., 1970, 614 с.
81. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.: 1960.
82. Джафаров Дж. А. Переходные процессы в частях речи в современном Азербайджанском языке. Автореф. дис. . . докт. филол. наук. Баку, 1992, 74 с.
83. Джусаев Дж. Грамматические средства выражения категории модальности в киргизском языке. АКД, Фрунзе, 1984, 16 с.
84. Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М., Л., 1948, 311 с.
85. Дмитриев Н. К. Грамматика кумыкского языка. Изд. АН СССР, М., Л., 1960, 287 с.
86. Ермолаева Л. С. Система средств выражения модальности в современных германских языках (на материале немецкого, английского, шведского и исландского языков). АКД, М., 1964, 15 с.
87. Ефимова Н. В. Модальные слова в современном английском языке. АКД, М., 1954, 23 с.
88. Жанпеисов Е. Н. Модальные слова в современном казакском языке. Дис., канд. филол. наук. Алма-Ата, 1958, 20 с.
89. Зайнулин М. В. Модальные слова и словосочетания как лексико-грамматическое средство выражения модальности в современном Башкирском языке\| «СТ», 1979, №2, с. 9-19

90. Зайнуллин М. В. Функционально-семантическая категория модальности в современном Башкирском языке. АДД, Алма-Ата, 1988, 64 с.
91. Зайнуллин М. В. Хязерге башкорт телендя модаллек категорищы. Юфю, 1975, 174 с.
92. Зайнуллин М.В. Модальность как функционально-семантическая категория (на материале башкирского языка). Изд-во Саратовского Университета, 1986, 175 с.
93. Закиев М. З. Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1963, 510 с.
94. Закиев М.З. Современный татарский литературный язык. Синтаксис. М.: Наука, 1971, 486 с.
95. Зейналов Ф. Р. Категория модальности и способы ее выражения тюркских языках\\ «СТ», 1970, № 2, с. 95-101
96. Зейналов Ф. Р. Служебные части речи в современное тюркских языках. АДД, Баку, 1966, 63 с.
97. Ибрагимова Р. Ирреальная модальность и средства ее передачи в татарском языке. АКД, Уфа, 1975, 21 с.
98. Ибрагимова С. И. Модальность в условных комплексах французского и азербайджанского языков. АКД, Баку, 1974, 30 с.
99. Икрамова Р. Модальные формы имен существительных в современном узбекском языке. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Ташкент, 1967, 35 с.
100. Камильджанова Р. А. Модальные слова в современном узбекском языке. Автореф. канд. филол. наук, Ташкент, 1975, 23 с.
101. Кекилова Д. А. Модальные слова в современном туркменском языке. Автореф. дис. канд. филол. наук, Ашхабад, 1972, 17 с.
102. Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Изд-во Академии Наук СССР, М., Л., 1957, с.369.

103. Кононов А. Н. Заметки по морфологии турецкого языка: (Модальность на –дыр). \СТ, 1980, № 3, № 3, с. 3-16
104. Коркина Е. И. Наклонения глагола в якутском языке. М., 1970.
105. Коркина Е.И. Глагольные лично-относенные модальные конструкции в якутском языке. Якутск, 1979.
106. Кравченко М. К. Лексико-грамматические средства выражения модальности в немецком и белорусском языках. АКД, Минск, 1973, 18 с.
107. Крашенинников Е. А. Употребление и семантика модальных слов в современном немецком языке. АКД, М., 1951, 18 с.
108. Медетова Г. А. Модальность предположения и средства ее выражения в тюркских языках. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Алма-Ата, 1982, 19 с.
109. Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи. АН СССР, М., Л., 1945, 286 с.
110. Муминова Р. М. Вводно-модальные слова и словосочетания русского языка и их соответствия в узбекском языке. АКД, Самарканд, 1971, 22 с.
111. Нурмаханова А. Н. Типы предложений по модальности и интонация в тюркских языках. АДД, Ташкент, 1966, 48 с.
112. Окропиридзе Н. Г. Лексические средства выражения модальности в грузинском языке и их эквиваленты в немецком языке. АКД, Тбилиси, 1964, 25 с.
113. Пауль Г. Принципы истории языка. М.: 1960, 301 с.
114. Петров Н. Е. Модальные слова а якутском языке. Новосибирск, Наука, 1984, 207 с.
115. Петров Н. Е. Модальные сочетания в якутском языке. Москва, «Наука», 1988, 280 с.

116. Покровская Л. А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М., «Наука», 1964.
117. Покровская Л. А. Краткий очерк грамматики гагаузского языка\ГРМС, с. 612.
118. Покровская Л. А. Синтаксис гагаузского языка. В сравнительном освещении. Изд-во «Наука», Главная Редакция Восточной литературы, Москва, 1978, 203 с.
119. Пюрбаев Г. Ц. Категория модальности и средства ее выражения в монгольских языках\»ВЯ, 1981, № 5, с. 25-30.
120. Пюрбеев Г. Категория модальности и средства ее выражения в монгольских языках\ВЯ, 1981, № 5, с. 25-29
121. Рикман И. Г. Модальные слова в современном английском языке. Дис. канд. филол. наук, Харьков, 1953, 299 с.
122. Саидов С. Модальные слова в немецком и узбекском языках. АКД, Ташкент, 1964, 20 с.
123. Скиба Ю. Г. Переход самостоятельных слов в служебные в современном русском языке. АКД, 1957, 17 с.
124. Смушкевич Е. С. Модальные слова как часть речи в современном английском языке\ Вопросы теории частей речи на материале языков различных типов. Л., 1968, с. 198-207.
125. Современный казахский язык. Алма-Ата, 1962, 419 с.
126. Современный туркменский язык. Ашгабат, 1960.
127. Старостов Л. Н. О значении модальности на –дыр в современном турецком языке. \ Краткие сообщения ИНА. Языкознание, М.: 1963, с. 137-150
128. Таривердиева М. А. Эксплицитное выражение модальности в татынском и итальянском языках. АКД, М., 1973, 31 с.

129. Татарская грамматика. 2. Морфология. Казань, Татарское книжное издательство, 1993, 397 с.
130. Теория функциональной грамматики. М.: Наука, 1989, 347 с.
131. Туаева И. А. Из истории модальных слов. \ \ Русский язык в школе. 1966, № 2, с. 110-112
132. Тумашаева Д. Г. Функционально-семантический анализ модальных форм татарского глагола \ \ Языкознания. Тезисы докладов и сообщений. Ташкен, 1980, с. 108-109
133. Убрятова Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка. М., Л., 1982, 233 с.
134. Халилов А. Способы выражения субъективной модальности в современном таджикском языке. Душанбе, Дониш, 1985, 174 с.
135. Чарыев М. Слова, грамматическе не связанные с членами предложения, в современном тцркменском языке; Автор...дис.... канд. филол. наук, Ашкабад, 1965, 21 с.
136. Шаршеев Н. Модальность и модальные слова в киргизском языке. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Фрунзе, 1969, 20 с.
137. Ширалиев Ш. И. Модальные слова в современном персидском языке. АКД, Баку, 1966, 21 с.
138. Шувалов В. В. Модальные слова в современном английском языке. АКД, Л.: 1953, 24 с.
139. Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Наречие, служебные части речи, изобразительные слова). Ленинград, Издательство «Наука», Ленинградское отделение, 1987, с. 43- 110
140. Юсифов М. И. Экономия в системе языка (на материале азербайджанского языка), АКД, Баку, 1976, 24 с.

ƏSAS MƏNBƏLƏR

Azərbaycan dilində

141. Azərbaycan nağılları. 1-ci cild, Bakı, 1961.
142. Azərbaycan nağılları. Bakı, Azərdövlətnəşr, 1976.
143. Vəliyev S. Mübahisəli şəhər. Bakı, Azərdövlətnəşr, 1974.
144. Koroğlu. Bakı, Gənclik, 1974.
145. Mehdi Hüseyn. Əsərləri, 7-ci cild, Bakı, Azərdövlətnəşr, 1976.
146. Mir Jəlal. İnsanlıq fəlsəfəsi. Bakı, Azərnəşr, 1961.
147. Ordubadi M.S. Döyüşən şəhər. Bakı, Azərnəşr, 1960.
148. Hüseynov İsa. Seçilmiş əsərləri. 1-ci cild, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1988.

Türk dilində

149. Aziz Nesin. Orkestra adam. Sofya, Narodna prosveta, 1960.
150. Quliyeva Kübra. Türkce okuma kitabı, Bakü, 2001.
151. Nazim Hikmet. Bütün eserleri, cilt 5, Sofya, Narodna prosveta, 1969.
152. Namik Kemal. Gülnihal. İstanbul, 1989
153. Nasreddin Hoca Fıkraları. Hazırlayan prof. İ. Özkan, TİKA, Ankara, 1999.
154. Sabahattin Ali. Kürk mantolu Madonna. Sofya, Narodna prosveta, 1960.

Türkmən dilində

155. Akıev C. Mirat. Aşqabat, 1951.
156. Qovşudov A. Köpətdaqın eteqinde. Aşqabad, 1986.

157. Qovşudov A. Povestler ve xekayelar. Aşqabad, 2000.
158. Durdıea A. Saylanan eserler. Aşqabad, 2001.
159. Kerbabaev B. Ayqıtlı ədim. Aşqabad, 1978.
160. Kerbabaev B. Aysoltan. Aşqadad, 1981.
161. Maqtımqulı. Saylanan qoşqular. Aşqabad, 1999.
162. Sarıxanov N. Saylanan eserler. Aşqabad, 2003.
163. «Sovet edebiyatı» curnalı-1953.
164. «Sovet Türkmentistanı» curnalı-1951, 1952.
165. Seytəkov B. Saylanan eserler. Aşqabad, 2000
166. Turkmenskie qarodnie skazki Mariyskoqo rayona. İzdatelğstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva. Leninqrاد, 1954.
167. Türkmen nakılları. Aşqabad, 2005
168. İsmayilov X. Povestler. Aşqabad, 1998.

Qaqauz dilində

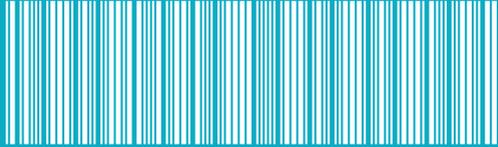
169. «Ana sözü» qaz., 5 (42)-ci nomer, martın 8-zi, 1990 yıl.
170. «Ana sözü»qaz., 17 (54) nomer, avqustun 25-şi, 1990 yıl.
171. Baboqlu Nikolay. Bucak ecelleri. «Literatura artistike», Kişinev, 1979.
172. Baboqlu Nikolay. Karanfillar açtılar enidan. «Literatura artistike», Kişinev, 1981.
173. Budcaktan seslar. Literatura xem folklor yazıları. Kişinev, 1959.
174. Sabaa yıldızı. Üç aylık curnal, Sayı: 16\2001.
175. Çimpoeş L. «Dastannıy gpos qaqauzov», Kişinev, 1997.
176. Güllü Karanfil. Sanki yıldızlar aujumdaydı... Bakı, «Nurlan», 2005.
177. Tanasoqlu Dionis. Uzun kervan. Kişinev, Literatura artistike, 1985, 415 s.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	6
I FƏSİL. TÜRK DİLLƏRİNDƏ MODAL SÖZLƏRİN MAHIYYƏTİ VƏ ONUN TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ	
1. 1. Modal sözlərin mahiyyəti	9
1. 2. Modal sözlərin tədqiqi məsələləri	13
II FƏSİL. XÜSUSİ (XALİS) MODAL SÖZLƏR	
2.1. Xüsusi modal sözlərin xarakterik xüsusiyyətləri.....	29
2.2. Modal sözlərin struktur tipləri və derivatları	39
2.3. Modal sözlərin semantik tipologiyası.....	46
2.4. Modal sözlərin funksional-işlənmə xüsusiyyətləri.....	51
2.5. Modal sözlərin sintaktik funksiyaları.....	57
III FƏSİL. KEÇİD XARAKTERLİ MODAL SÖZLƏR	
3. 1. Modallaşma prosesi	75
3. 2. Modallığın modal sözlərlə ifadəsi.	97
3. 3. Elmi üslubda modal sözlərdən istifadə.	101
NƏTİCƏ.....	120
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	125
ƏSAS MƏNBƏLƏR	136

Publishing House

ISBN: 978-625-378-175-0